

Czagányi László

ELFELEJTETT HERNÁDI HÉTKÖZNAPOK

(adalékok Hernád község történetéhez)

Szerző:

Czagányi László

Lektor:

Dr. Borosy András

ISBN 963 03 28992

Felelős kiadó: KÖZSÉGI TANÁCS, HERNÁD
Felelős vezető: Szabó József
Nyomdacoop – 88.292

Tisztelt Olvasó!

Hernád település nevét 1388-ban említi először írásos dokumentum. E könyv, amint azt címe is jelzi, az elmúlt 600 év elfelejtett hétköznapjait igyekszik feleleveníteni. Bebizonyítja, hogy községünknek múltja is van. Ez azért jelentős, mert eddig azt hittük, hogy a falu történelme egyenlő a tsz történetével.

Azzal, hogy Hernádnak valódi történelme, több évszázados múltja is van, az emberek nemigen törődtek.

Hogy volt itt élet a XX. század előtt is, hogy már a középkorban templomos település volt Hernád, kívül esett az érdeklődési körön.

Ez a könyv azért született, hogy a múlt, a gyökerek megismertetésével ráirányítsa a figyelmet a jelenre, felébressze minden itt élőben az egészséges, a közösség életét előbbre vivő lokálpatriotizmust.

Ajánljuk olvasásra mindenkinek, akit érdekel a múlt, hiszen a múlt ismeretében érthetjük meg a jelent. Egyben köszönetet mondunk a monográfia szerzőjének, hiszen az ő levéltári kutatómunkája nélkül az elmúlt évszázadok valóban elfelejtett hernádi hétköznapok lennének.

dr. Fazekas Tibor
VB-titkár

Zsadányi Lászlóné
tanácselnök

*„A múltat tiszteld a jelenben
s tartsd a jövőnek”*

(Vörösmarty)

BEVEZETÉS

1983-ban került kezembe Keresztényi Nándor és Cserhádi Pál kötete, a Hernádi hétköznapiak, ami nemcsak azért volt számomra érdekes, mert a Március 15. MGTSZ és Hernád község viharos ütemű felemelkedésére adott magyarázatot. Kitűnt belőle ugyanis, hogy e jelenét, jövőjét oly nagy tenniakarással építgető lakosság helyismerete – nota bene : önismerete – időben rendkívül rövid távolságot fog át, s ez nemcsak az utóbbi években beköltözők széles rétegeire, hanem a magukat tősgyökeres hernádiaknak vallóakra nézvést is igaz.

Ez késztetett arra, hogy Hernád – feledés homályába merült – középkori történetét megírjam, meg az az érzés, hogy adósságot törlesztsek vele, hiszen pályám kezdetén, 1964–69 között Várady-telepi diákjaim ismereteit ezen a téren magam sem tudtam gazdagítani. Mire a tanulmány elkészült, és elküldhettem hernádi kolléganőmnek – hogy legalább egykor volt tanítványaim gyermekeinek mondhatta el azt, amit én annak idején kényszerűségből elmulasztottam –; nos, akkorra Hernádból ismét (immár harmadszor) önálló község, a történelemtanárból pedig tanácselnök lett. Tanácselnök, ki községe élére kerülve sem feledte nevelői hivatását és felkért, hogy kutatásaim eredményeit egy rövid cikksorozatban foglaljam össze a hernádi lokálpatrióták helytörténeti ismereteinek bővítése érdekében. Ez jelent meg a Hernádi Híradó 1985/2., 4. és 1986/1. számában.

Örömmre szolgál, hogy most, Hernád első írásos említésének 600. évfordulóján a Községi Tanács és a Március 15. Termelőszövetkezet lehetővé tette a kismonográfia teljes – XIX–XX. századi kitekintéssel kiegészített – szövegének megjelenését. Remélem, a példa előbb-utóbb követőre talál, s lesz, aki tételesen feldolgozza a kitekintésben felvázolt korszakot is. Remélem továbbá, hogy addig ez a kötet is jelent némi hozzájárulást a helyi társadalom önismeretének és identitástudatának gyarapításához.

1987. december 18-án

Czagányi László

A TERMÉSZETFÖLDRAJZI HÁTTÉR

Hernád a fővárostól DK-re, attól mintegy 50 km-re fekvő község. 2540 hektáros területén 2950 ember él. Újhartyán, Újlengyel, Pusztavacs, Örkény, Dabas (Gyón) határolják.

Keleti részén ÉNY–DK irányban halad át az M 5-ös autópálya, nyugati felén a Budapest–Lajosmizse–Kecskemét vasút, Dabas felől pedig az 55-ös (a régi E 5-ös) főútvonal érinti a határt. Előnyös közlekedési helyzetét az utóbbi évtizedekben kiépített, jó minőségű bekötőutak javították tovább.¹

Földtörténeti – geológiai – jellemzők

Hernád az Alföld nagy tájegységén belül a Duna és a Tisza völgye között fekvő „Duna-Tisza közti Hátság” északi részén terül el. Az Alföld alapját – mint ismeretes – mélybe süllyedt paleozoos és mezozoos röghegységek alkotják.² Egykori létükre a környékünkön végzett mélyfúrások kiváló bizonyítékokat nyújtanak.

Bugyinál a földtörténeti ókor (a 285–240 millió évvel ezelőtti perm korszak) ősmaradványait, Bugyi, Sári mellett a (240–195 millió éves) triász középkori mészkövet hozták felszínre. Hernád szomszédságában, Újhartyán közelében a 65–37 millió éve lezajlott eocén vulkanizmusára adtak bizonyosságot a szénhidrogén-kutató fúrások. Az I. fúrásban pl. 500 méter vastagságban tufit- és agyagmárga-rétegekkel változó, dácitos összetételű vulkáni tufát találtak.

A 25–12 millió évvel ezelőtti miocén kori vulkáni hegységek egyik vonulata is alattunk (ill. Táborfalva–Örkény alatt, Dunaújvárostól Jászberényig) húzódik. Az eltemetett láva- és törmelékrétegek vastagságára jellem-

¹ Terület: Hernád Községi Tanács Szervezeti és Működési Szabályzata, a lakosság száma a H.K.T.VB. 1987. é. népességnyilvántartási adata.

² HÜT (1979) 3.o.

ző, hogy ezer méteres fúrások sem hatoltak át rajta.³ A mai táj kialakulása is ebben a korszakban vette kezdetét.

A pleisztocénben lesüllyedő röghegységek helyét a Pannon-tenger foglalta el, ami tengeri üledékek lerakódásával járt. A pleisztocén végén ÉNY–DK-i irányú törések keletkeztek, majd a nyomukban kialakult süllyedékek ugyancsak feltöltődtek.

Ebben később az Ős-Duna játszotta a vezető szerepet, mely a negyedikor idején a Visegrádi kaput áttörve hatalmas hordalékkúpot épített ki. A folyó legyezőszerűen DK–D-i irányban változtatta folyásirányát, illetve medrét.⁴

A felmelegedési időszakok talajképződési folyamatai és a lösz keletkezését eredményező jégkorszaki porhullások mellett a talajviszonyok kialakulására a pleisztocén utáni történések voltak nagy hatással. A felszín nagy egyenetlenségei az utolsó löszhullás idején egyenlítődtek ki, mely így igen enyhe mértékben vált hullámossá.⁵ Az utolsó eljegesedést követően az egyre inkább nyugati irányba mozgó Duna már felvette mai, ÉD-i folyásirányát. Óholocén kori ágát a Duna-Tisza közti Hátság peremétől Dunaharaszti-Ócsa-Kunszentmiklós irányában ma is jól megkülönböztethető alacsony ártéri szint jelzi, melyet ÉNY–DK-i irányban rendeződött alacsony part menti dűnék tagolnak lapos medencékre. Az ócsai Nagyturján pl. e lapos részeken lezajlott szerves feltöltődésnek köszönheti létét.⁶

Jóllehet a Duna a jégkorszak végén, illetve a holocén – a jelenkor – kezdetén, kb. 10 000 évvel ezelőtt már mai nyomvonalán folyt, Hernád és környékének helyzetét, történetét jelentősen befolyásolta a Duna régi ága (holtága), mely folyóvízi jellegét még öt-hatszáz éve is őrizte. Vízét lényegében az 1914–1930 között épült Duna-völgyi-főcsatorna, valamint az 1947–49 körül félig elkészült Duna-Tisza-csatorna (illetve a hozzájuk kapcsolódó belvíz-elvezető csatornák) csak századunk elején, derekán tűntették el a térképről.⁷

Visszatérve az óholocén korába, árvizek idején a folyó és holtága mentén vastag homoktakaró ülepedett meg, melyet a víz elvonulása után viharos, ÉNY-ről DK-re fújó szelek fúttak ki a széles ártéri sávokból a Duna-

³ Juhász (1983) 41., 46., 54., 76., 437., 83., 438. o.

⁴ HÚT (1969) 4. o.

⁵ HÚT (1979) 3. o.

⁶ Dabas (1975) 152. o., DVT (1974) 93. o.

⁷ DVT (1974) 93. o.

Tisza közti Hátság hordalékkúpjára, létrehozván az általunk is jól ismert homokbuckák Tiszáig nyúló láncolatát.

E buckák között – a homokos löszön – csernozjom jellegű talajok alakultak ki, a beerdősödött buckákon pedig humuszos homok és rozsdabarna erdőtalajok, míg a mozgó buckák lepelhomokot hagytak hátra.

Miután a homokot elfújó viharos erejű szelek a völgyeket tovább mélyítették, helyet találtak maguknak a magasabb részekről eredő, hóolvadások idején felduzzadó vízfolyások. Ezeknek esetenként kereszt irányú buckák álltak útjába, ilyenkor kisebb – nyáron leginkább kiszáradó – időszakos tavak alakultak ki, medrük alatt pedig réti szolonyec stb. talajok jöttek létre. Ahol e völgyekben a kellő nedvességet adó szabad vízfolyás biztosítva volt, réti talajok keletkeztek.

A futóhomok képződésének harmadik – utolsó – szakasza a XVII–XVIII. század volt, amikor a török támadások következtében elpusztult falvak területét hosszú időn át kizárólag legelőnek hasznosították, az erdőket pedig szinte teljesen kiirtották. A kopár bucka ilyenkor újra megindult, majd az ismét megtelepedő füves növényzet hatására felszínén vékony humuszréteg alakult ki. Az eltemetett rozsdabarna erdőtalaj a gyenge humuszréteg alatt gyakorta megtalálható.⁸

Mint a mellékelt földtani térképvázlatról leolvasható, pleisztocén kori homokos lösz csak Várady-teleptől DNY-ra, futóhomok ÉNY-ra, a falun kívül figyelhető meg. A határ Pusztavacs felőli részén viszont nagyobb foltokban pleisztocén löszös homokot találunk.

A hernádi földek nagyobb részét holocén kori futóhomok borítja, két ÉNY–DK-i irányú keskeny öntéshomok sávval. Mellettük három kisebb foltban ugyancsak jelenkori kötött homok figyelhető meg.⁹

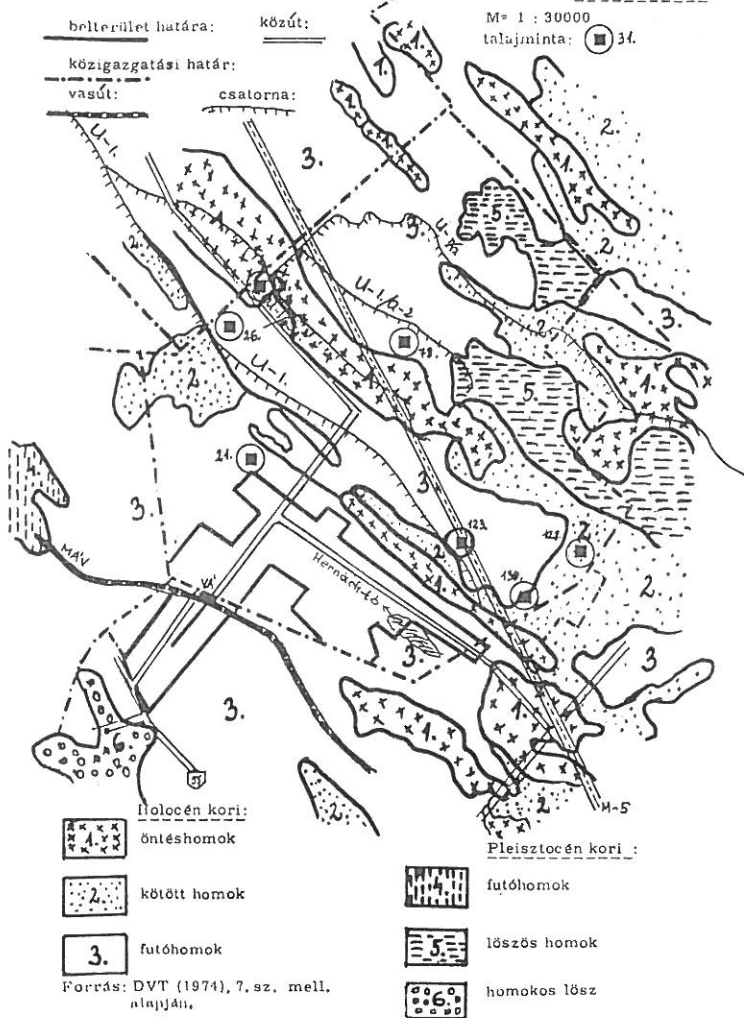
Domborzata, vízrajza, éghajlata és talajviszonyai

A táj képe a vázolt földtörténeti korszakokban sokat változott. Az eredetileg mély fekvésű lápos réti talajok a futóhomok alatt egy-két méterre konzerválódtak, aminek a nedvesség tárolása, illetve a növénytermesztés szempontjából van fontos jelentősége.

⁸ HÜT (1979) 4.o., DVT (1974) 94. o.

⁹ DVT (1974) 7.sz. melléklet alapján.

HERNÁD KÖZSÉG VÁZLATOS FÖLDTANI TÉRKÉPE (1. sz. melléklet)

Hernád község vázlatos földtani térképe

Forrás: DVT (1974), 7. sz. mell. alapján.

Hernád domborzata a földtörténeti tényezőkkel, nevezetesen a – néhány kivételtől eltekintve – ÉNY–DK-i szélirányú buckák kopásával és a köztük lévő völgyek feltöltődésével összefüggésben enyhén hullámos. Az átlagos tengerszint feletti magasság 124 méter, legmagasabb részén – a ma Pusztavacs Rákóczi-telep néven ismert Hernádi Buckáknál – emelkedik csak 140 m-re a tengerszint fölé, legalacsonyabb részein 119 m. A környező községek földjeire is kiterjedő termelészövetkezeté 108–140 m között ingadozik.

A község a Duna vízgyűjtőjéhez a Duna-völgyi-főcsatorna rendszerén át csatlakozik, melyhez az újhartyáni I/a/1–2. sz. belvízcsatornák szállítják el a belvizet. Az 1968/69. évi mérések idején a mélyebb részekben 0,6–1,2 m, a magasabb helyeken 3–5 m mélységben találtak – az első vízáadó rétegben hidrokarbonát típusú – talajvizet. Tíz évvel később 1–4 m és főleg 2–3 m mélyen – néhol 1,5 méteren belül – állapították meg a talajvíz szintjét. A legalacsonyabb és a legmagasabb talajvízállás átlagos különbsége 1–2 m, évi ingadozása pedig 0,5 m.¹⁰

Hernád területén állandó vízfolyás nincs, de az 1960–1970-es évek térképein még jól látszik a Lánagyártól DNY-ra, a bekötőúttal párhuzamosan elterülő, már akkor is jelentéktelen vízemnyiségű Hernádi-tó, a körötte fekvő nádasokkal, zombékos, öntözésre alkalmatlan területekkel, ám napjainkra már ez is kiszáradt.¹¹

Az éghajlat szélsőséges, kontinentális jellegű. Az évi 10 °C középhőmérséklet mellett az éghajlati alkörzetben itt észlelték a legnagyobb évi, illetve nappali felmelegedéseket és lehüléseket. Ötven év átlagában a fagyos napok száma 91, a hőségnapoké 23, az évi napsütéses órák száma 2000–2100. Az évi 550 mm csapadékmennyiségből a nyári időszakra 295 mm jut. A párolgási viszonyok következtében a talaj igen korán leadja télen gyűjtött kevés víztartalékát, tehát ez az ország egyik csapadékban legszegényebb, legszárazabb vidéke.¹²

A felsorolt tényezők együttes hatásaként a határt a meszes homoktalajok uralják. Változatait néhány 1968. évi mintával szemléltetjük. A 128-as szelvény a vázталajok közé tartozó futóhomok jellegzetes példája, a karbonátos, közepes lepelhomok típusába tartozik. A 21. ponton karbonátos, sekély humuszos rétegű, gyengén humuszos homokot találunk, a 26. szelvényben pedig enyhén vöröses, világosbarna homokkal 105 cm-re, tehát

¹⁰HÜT (1969) 5. o. és (1979) 4. o.

¹DVT (1974) 118. o.

²HÜT (1979) 5–6. o.

mélyen eltemetett szintű, több rétegű, gyengén humuszos homokot. Sekély humuszos rétegű, rozsdabarna erdőtalajt mutat homokon a 123. szelvény, karbonátos, közepesen humuszos rétegű réti csernozjom talajt a 78. számú. A 31. szelvényben közepes humuszos rétegű réti talaj, a 130-asban közepes humuszos rétegű, felszíntől karbonátos lápos réti talaj található.¹³

A felsorolt talajfajták kialakulásában és rétegződésében a növényzet is jelentős szerepet játszott. Jóllehet ma a terület egészét a település és a mezőgazdasági kultúra uralja, így természetes növénytakaróra már nem találunk példát, az egyes talajrétegekből a régebbi idők természetes növénytakarójára is következtetni lehet. A rozsdabarna erdőtalajok (s a környéken előforduló maradványos csernozjom stb. talajfélék) a homoki erdők, a tölgyesek egykor nagy kiterjedésére engednek következtetni. Az ármentesítések, lecsapolások a lápos és réti talajok különböző variánsainak kialakulásához járultak hozzá.¹⁴

Hernád földterületének tehát mintegy 22%-a alkalmas legelőgazdálkodásra, 19%-a szőlő- és gyümölcsstermesztésre, 59%-a pedig szántóföldi művelésre. A rétek és legelők 90%-a jó termőképességű, a szántóknak azonban csak 8–14%-a jó vagy kiváló, 5–10%-uk közepes, a többi gyenge vagy rossz minőségű.¹⁵

¹³HÜT (1969) 12, 14, 15, 17, 24, 26, 29. o.

¹⁴HÜT (1979) 7–8. o.

¹⁵Keresztényi-Cserháti (1981) 16. o.

A természetföldrajzi viszonyok a középkori oklevelek tükrében

A természetföldrajzi feltételek és ezek alakulása, fejlődése, szempontunkból azért is fontos, mert korszakról-korszakra meghatározta az emberi élet lehetőségeit, jelentős mértékben befolyásolta az itt megtelepült közösségek gazdálkodási – és ennek adekvát – társadalmi viszonyait, vagyis a helyi lakosság történeti fejlődését. E tényezőknek – kiváltképp a vízrajznak – kiemelkedően fontos szerepe volt az ős- és az ókori népek életében.

Hernád mintegy 20–30 km-re fekszik a Duna holtágától, melyet Sár nevű nagy folyónak (1264: magnus fluvius Saar) vagy Sárvíz folyónak (1272: flumen Saarwyze) neveznek az Árpádok korának oklevelei.¹⁶ A folyót Ócsa alatt – a mai tájvédelmi körzet területén – egy nagy mocsár szegélyezte. A Sári, Ócsa, Inárcs és Dabas között elterülő Besnyő falu földjét szigetekre, vizekkel körülvett „hegyekre”, buckákra tagolta a holtág. Erre utalnak a határjárásoknál feljegyzett dülőnevek: a Szalmássziget, a Vorsár-ér, a Sár nevű hely, a Nagyság nevű kaszáló (1366: Zalmaszygethe, Sar, Nogsar, Vorsarer), a Lapus-hegy, a Kígyós-hegy (Kegosheg) és a Kyecheg (1410) is.¹⁷

Az elmocsarasodó folyó még 80–100 évvel ezelőtt is meghatározta a táj arculatát, nyomvonala jól tanulmányozható Balla Antal 1793. évi megyetérképén.¹⁸ Ez adott nevet Sári falunak, Dabas határában vele kapcsolatos a Sárköz (1464: Sarfew) nevű mocsaras kaszáló és az Árokvízi (1512: Árokkwzy) erdő, Gyónnál a Háromvizű (1477: Harumwezewrethe) rét, Tatárszentgyörgynél Sarlósár neve.¹⁹ A tavakká szélesedő belvizek közé tartozik a Halastó és a Kőrös-tó Gyónon (1477: Halastho sive Gath, Keresthew); a hernádi földek tulsó felén, Vacs határában a szikes tavacszkára utaló

¹⁶ Bakács 91, 134. sz.

¹⁷ Bakács 818, 1246. sz.

¹⁸ PMM (1965) melléklete.

¹⁹ Magyar (1975) 46. o., Bártfai 1326, 1049. sz.

Fehér-tó nevű rét és mocsár (1415: Feyerthow) és az Althalsaar (1520) nehely is.²⁰

Az utóbbiak mentén erdők húzódtak, melyek ekkor még dúsan borították a tájat. Tölgyesekre utal Pótharaszt és a Kakucs határához tartozó Fileharaszt, nyárfásra Nyár(egyháza) – 1280: Poudharasta, 1284: Phileshtaraztha, 1408: Nyar – települések neve is.²¹

Hernád határában is vizenyős rétek, legelők domináltak. Egy 1409. évi oklevél említi a Szepes-, az István- és a Cseh-rétje (Zepesrethe, Istuarethe, Cherechye) nevű földeket, illetve helyeket. A hernádi rétek Gyón felé folytatódtak a Bolgár István-, a Bíró- és a Sírhegy-rétje (1477: Bolgaristhwanrethe, Byrorethe, Serhegerethe) nevű mocsaras, füves területeken, valamint a peszéri határ Gyékényesén (1385: Geneken), mely Ürbő irányába a Gyékényestőzeg nevű (1388: Gekenesthozege) tőzeges mocsarak felé terjedt.

A vizenyős, tőzeges réteket tövises ligetek, bozóterdők szakítják meg Hernádon (Thwis nevű berek), Gyónon (Nyáras-, Kőrös- és a Jegenyés nevű berek: Nyarasberek, Kerewsberek, Jegenyeberek, Hwzyberek stb.); s – talán a Hernádon említett Tövis nevű berek folytatásaként (!?) – Esső, Peszér, Örkény irányában is feltűnik a Tövis nevű bozót (Thwysbozoth) egy határjáránál.²²

Végül megtaláljuk Hernádon az alföldi ember által „hegynek” nevezett buckát is Kun-hegy (Kwnheg) néven, melynek előtagja bizonyára a tatar-kun dűlítés emlékét őrzi, s elképzelhető – ki tudja ma már (!) –, hogy egy ókori halomsír maradványai húzódtak alatta. A Kun-hegy mindenesetre szervesen illeszkedik a környékbeli buckák láncolatába, melyek közül Gyónnál a Sír-hegy, az Úrtarló-hegy, a Kietlen-hegy (Serhege, Vrtharlohegh, Kyetlenhegh) és Ürbőnél a „Lekehege” nevét jegyezték fel.

Jóllehet a vizek, mocsaras rétek, ligetes erdők, dombok együttesét a XIII–XV. században már szántók, gyümölcsösök, szőlők szakították meg, a környékbeli táj még ekkoriban is őrizte eredeti sajátosságait. A dús vegetáció és a tavak, erek közelsége kiváló lehetőséget adott az állattenyésztéshez, de a magasabban fekvő, könnyen feltörhető homokos szárazulatok – már a technikai fejlődés kezdeti stádiumában – lehetővé tették a növénytermesztés meghonosítását is.

²⁰ Bakács 1303. Bártfai 1415. sz.

²¹ Bakács 174, 195, 1228. sz.

²² Bakács 991, 1231. sz., Bártfai 1049. sz.

HERNÁD ÉS KÖRNYÉKE RÉGÉSZETI EMLÉKEI

Régészeti kultúrák Hernád környékén

Hernád nem tartozik a régészeti szempontból kellően feltárt községek közé, ezért érdemes – sőt szükséges – figyelmet fordítanunk a vele határos falvak régészeti emlékeire is.

A kései rézkorban, az i.e. 2100–2000 között virágzó péceli-bádeni kultúra embere az első, aki – mai ismereteink szerint – megtelepedett ezen a tájon. A gyóni Disznójárás területén a péceliekhez, tőlük nem messze, a Paphegy területén a korai bronzkor (i.e. 1900–1600) nagyrévi kulturájához tartozó emberek jelenlétét bizonyítják leletek.²³

A vidék a középső bronzkor idején (i.e. 1600–1300 között) vált sűrűn lakottá. Ennek a földművelő népességnek a szomszédos Vátya-pusztán 1909-ben feltárt 364 síros urnatemetőről Kada Elek adta a vatyai kultúra nevet. E nép életében – miképp a fejlett talajváltó gazdálkodást folytató nagyréviéknél is – központi szerepe volt a földművelésnek. A vízhez közeli magaslatokon, buckákon sorakozó gödörlakások alkotta telepek hosszú helyben lakásról tanúskodnak, ami paraszti életmódjukkal függ össze. A telepek környékén talált elszenesedett magvak (búza, árpa, borsó, köles) a növénytermesztés fontosságára, az állatcsontok hulladékai pedig arra utalnak, hogy a súlypont a vadászatról, halászatról a háziállatok (juh, kecske, szarvasmarha, sertés) tenyésztésére tevődött át. Gazdálkodásukra jellemző, hogy nemcsak a szarvasmarhát, hanem a lovat is felhasználták igavonásra, s kiváló bronzeszközöket és kerámiákat készítettek. Az egyik Vatyán előkerült cserép a Maros torkolatának vidékéről, egy dabasi bögre a Dunántúlról való, vagyis kereskedelmi kapcsolatban álltak a távolabbi vidékek népeivel is.

²³ Patay (1959) 18, (1975) 10–11. o., Mitták (1975) 54–55. o., Simon (1987) 94. o.

Életük mégsem volt felhőtlenül békés! A relatív túlnépesedés miatt a szántók, legelők birtoklása konfliktusokat idézett elő, ezért néha egyes telepek (pl. Sarlósár) lakói védelmi céllal földsáncsal vették körül magukat. Telepeik és temetőik (hamvasztott halottjaik maradványait lapos koronggal fedett nagy – néha méteres – cseréppurnákban temették el) sűrűn előfordulnak környékünkön, Vatyán kívül pl. Gyón, Alsódabas, Sári, Kakucs – s a körzet legtöbb községének – határában is.

A kései bronzkori halomsíros kultúra népének (leleteiket ismerjük pl. Dabasról) megjelenése idején tűnnek fel a bronz raktárleletek – s ezek között a fegyverek is –, melyek eltérő életmódjukra is rávilágítanak. Az átvonulásukat követő mintegy fél évezredet a leletek hiánya jellemzi, majd az i.e. 550–250 körüli időkből a gyóni Paphegyen a szkíták, i.e. 250–100 tájáról Újhartyán határából a kelták hagyatékát őrizte meg a föld.²⁴

Táborfalva, Pusztavacs, Csévharaszt, Újhartyán, Gyón, Dabas határában az i.sz. I–IV. század szarmata telepeire, temetőire van bizonyíték. A Pannónia provincia megalakulása utáni évtizedekben a Duna innenső oldalán az iráni eredetű jazigok, 270 körül rokonaik, a roxolánok népesítették be – mint látjuk, ugyancsak a sűrűn – a vidéket. Letelepedésüktől Róma Pannónia dákok elleni védelmének biztosítását várta, ámde a következő századok igencsak bővelkedtek a szarmaták dunántúli betöréseiben, s a rómaiak alföldi büntető hadjárataiban. E hadjáratok – és a békés időszakok kereskedelmi kapcsolatai – során különféle római termékek (üvegedények, „terra sigillata” díszkerámiák pl. Ócsán) és pénzek kerültek vidékünk szarmatáinak tulajdonába.²⁵

Nos épp az utóbbiak, nevezetesen az ebből a korszakból származó római bronzérmek – vélekedésem szerint – Hernádon is felvetik a szarmaták jelenlétének gyanúját, noha ennek a régészeti irodalomban nincs nyoma. Részint az a több mint fél tucat szórványérem veti fel ezt a kérdést, melyekről csak annyit tudunk, hogy a hatvanas években szántás közben kerültek elő a hernádi határból. De erre utalnak azok a II–III. századi dénárok is, melyeket – mint később látni fogjuk – a hernádi avar temető leletei között jegyeztek fel a század elején, ui. (korukra figyelemmel) aligha köthetők a VI. század derekán kelet felől megjelenő avarokhoz.²⁶

²⁴ Patay (1959) 22–25. o., (1975) 13–14, 19. o., Kökényesi (1980) 12–13. o., Mitták (1975) 57. o. és Simon 32. jz-ben közölt cikke.

²⁵ Soproni (1959) 43–44. o., Patay (1975) 20–23. o.; Mitták (1975) 58. o., Kökényesi (1980) 14–15. o.

²⁶ A Hernádon előkerült érmeket évtizedeken át Vas Ferenc Várady-telepi

lakos gyűjtötte nagy szorgalommal. Ezúton fejezem ki köszönetemet özvegyének és gyermekeinek, hogy lehetővé tették számomra ezeknek az érmeknek a tanulmányozását, s adataik közlését. Ezek a következők: 1.sz.: i.sz. I. sz-i vörösréz As, \varnothing :25,5–26,3 mm, vastagsága 2,5 mm, erősen kopott. A) jobbra fordult fej, olvashatatlan körirat, R) alak, két oldalt S–C jelölés, olvashatatlan körirat. (Bíróné, 1971. 49. o. 138–161.sz. érmekre emlékeztet); 2.sz.: Elagabalus (218–222) sárgaréz dupondius. Ábrája szabályos gyöngykörben van, az érme alakja azonban csúcsára állított, legömbölyített sarkú négyzet, \varnothing : átlója 33,5, oldala 32,3 és 31,0 mm, v: 4,6 mm. A) Körirat: ...ANTONIVS – PIVS-FELIXAVG, babérkoszorús fej j-ra. R) Körirat: TRPO VI COS, közepesen kivehetetlen ábra. (Bíróné, 1971. szerint ez az A o. felirat csak nála fordul elő!);

3.sz.: Maximianus (Herculius) Marcus Aurelius Valerius (286–305) brz. antoninianus, \varnothing : 23 mm, v: 1,4 mm. A) körirata nem olvasható, sugárkoszorús fej j-ra. R) IOVETHERCV CONSERAVG – részlegesen olvasható körirat a fordított hátlapon. Középen a császár szeptimot és globust tart, Herculeussal szemben áll, aki Victoriát nyújt felé. Verdeje-

gye $\frac{A}{XXXI}$. Bíróné (1985) 102. o. alapján Sisciában verték 286-ban;

4.sz.: Maximinus Daia – Galerius Valerius – (305–313) brz. antoninianus. \varnothing : 20,5–21,4 mm, V: 1,3 mm. A) körirata: GALVAL MAXIMINVS NOB..., középen sugárkoszorús fej j-ra. R) körirata erősen kopott, az ábra az előzőhöz hasonló, a vj. is kopott. (Bíróné, 1985., 64. o. 23. sz.);

5.sz.: I. Theodosius AE II.: brz, mely az A) oldalról nézve vízszintesen nyújtott ovális alakú. A) körirata: DN THE ODO – SIVSPFAVG, az ábrán gyöngy (?) diadémus fej j-ra; lásd Bíróné (1985) 66. o. 116. sz., R) ... GLORIA (?) RO MANORVM köriraton belül a császár hajón b-ra áll, fejét j-ra fordítja, j-ját emeli. Victoria a hajó orrában ül j-ról, a császártól b-ra „T” vj., alatta „...ONI” ; \varnothing 20,0–23,3; V: 2,6 mm,

6.sz.: brz-érem \varnothing : 19,1–20,0 mm., metszete féldomború, mely a pereménél 2,4 mm, a fej közepén 4,0 mm. A) a felületet teljesen kitöltő, domború fej j-ra, szakállra és (a fejen hátul majdnem függőleges kidomborodás szerint) diadémra (?) utaló nyomok. R) A sík felületen b-ra néző sas áll, j. szárnyát a test föléig takarja, b. kiterjesztve. Körötte szövegre utaló nyomok; 7.sz. brz-érem: AE III. \varnothing : 19,5 mm, V: 1,7 mm. A) talán sugárkoszorús fej j-ra, a hajviselet nőre utal. R) az ábra elmosódott, erősen kopott; 8.sz. brz-érem: AE IV. \varnothing : 15–16 mm, V: 3 mm. A) gyöngykörön belül fej j-ra. R) talán futó állat rajzolata; a 9.sz. érme: egy 16,5–

A szarmaták életének nyugalmát a népvándorlás viharos eseményei zavarták meg, melyet az Alföldet északról és keletről átölelő földsánc, a Csörsz-árka megépítésével sem tudtak kivédeni. E korszak germán emlékei szintén előfordultak a közelben. Egy 333 körül eltemetett vandál harcos sírját (mely kúpos, bordázott vas pajzsdudort, kétélű, vércsatornás vaskardot, lócsontok közt zablát, cserépedényt is tartalmazott) az újhartyáni határban tárták fel, s ugyanitt a vásártéren is előfordultak germán leletek.²⁷

A hernádi avar temető

A régészeti irodalomba Hernád neve 1901-ben került be, amikor az Archeológiai Értesítőben megjelent dr. Éber László írása a hernádi avar temetőről.²⁸ Ez a félelmetes lovas-nomád nép, mely először alkalmazta a – puha talpú csizmáiknak megfelelően lekerekített ívű – kengyelt, miáltal hátra felé is pontosan tudtak nyilazni, két nagy hullámban szállta meg a Kárpát-medencét. Első csoportjuk Baján kagán vezetésével 568 táján jelent meg vidékünkön. Préseléses technikával készített vereteikre a növényi jelképek (akantuszos stílus), fegyverzetükre a keskeny íj és az egyenes kard volt jellemző. Őket 670 körül követték a „kései avatok” törzsei, akiknek öntött technikával készült vereteit az állati (griffes-indás) jelképek, fegyverzetüket pedig a széles íj és s szablya jellemzi. Mint a „kettős honfoglalás” hipotéziséből közismert, László Gyula bennük az onogurokat, illetve a magyarok elődeit véli felfedezni.²⁹

17,2 mm Ø brz., V: 2 mm, mely nem római kori! Rajta keleties írásjegyek látszanak, melynek ábrája némileg Pávó (1986). 60.o. 11./b man-girjára emlékeztet, mely II.Murad (1421–1451) verete, de lehet más, korábbi érem is!? Felhasznált irod.: Pávó E.: Török kori pénzek a hódoltság kori Magyarországon (BP., 1986), Bíróné Sey Katalin: Bevezetés a római pénzek gyűjtésébe (Bp. 1971), és Pannoniai pénzverés (Bp. 1985.) Az Érem c. lap 1984/2.sz. 3–4. o. és az 1972/1.sz. 9.o. vereteinek ábrája szerint a 6.sz. brz-érem Titus érméhez, II. Fülöp tetradrachmájához vagy a szovjet kiadás alapján készült 10 kötetes Világtörténet II.k. 337. o. ábrája szerint XIII.Ptolemáiosz érmének A–R oldalához hasonló (!). Lásd még 37. sz. jegyzetet is!

²⁷ Patay (1975) 23.o., Mitták (1975) 58.o.

²⁸ Éber (1901). 300–314.o.

²⁹ László Gy. (1978) 24.o.

Avar leletek sűrűn előfordulnak ezen a tájon. Akadt belőlük az újhar-
tyáni szarmata sírok környékén és Táborfalván³⁰, Szalay Jenő pedig a szá-
zadforduló táján talált Pusztavacson különböző avar tárgyi emlékeket
(bronz fülönfüggőket, fibulákat, üvegyöngyöket stb.), melyeket a Nemzeti
Múzeumnak adományozott.³¹

A korai avarok sírjaira Gyón és Dabas határán 1955-ben figyeltek fel.
Legutóbb (1987-ben) dr. Simon László a gyóni Paphegyen tárta fel (i.e.
XIX. és XVII. századi, nagyrévi kultúrához tartozó korai bronzkori, i.e.
V–IV. századi szkíta és X–XIII. századi magyar leletekkel egyetemben)
egy i.sz. VII. században eltemetett rangos avar vitéz sírját, melynek ezüst
veretes mellékleteit sajnos csak részben sikerült megmenteni. Újlengyelben
egy 1972-ben végzett erdősítési munkáknál kerültek felszínre VIII–IX. szá-
zadra keltezett kerámiatöredékek.³²

A Tatárszentgyörgy Szabadrépusztán feltárt sírmezőre az öntött
technikával készített griffes-indás veretek a jellemzőek, Bugyi Ürbőpusztán
a griffes-indások a korai avarok egy rég elhagyott temetőjére temetkeztek
rá.³³ A NY–K-i tájolású, 21 síros korai avar temető középpontjában gazdag
mellékletes (kopja, lándzsa, kard stb.) lovas sírok helyezkedtek el, ezeket
– vagyoni állapotuk rangsora alapján – koncentrikus körökben vették körül
a többi sírok, ami már a nemzetségi társadalom bomlását, az osztálytársada-
lom kezdeti stádiumát sejteti velünk. A késeiek – főleg ÉNY–DK-i tájolású
– saktáblaszerűen elrendezett sírjai még a vérrokonsági szervezet képét ve-
títik elénk. Az ő esetükben egy-egy sor közepén a nagycsaládfők fegyverzet
nélküli, de gazdag övveretes sírjai álltak, köröttük a hozzátartozók szegénye-
sebb sírjaival.

A férfiak és nők antropológiai jellege mindkét csoportnál eltért – asz-
szonyaikat bizonyára út közben szereztek –, s egyikük sem élt tovább
Ürbön egy nemzedéknél, mivel keverék típusok nem voltak közöttük.³⁴

Mindezt azért tartottuk fontosnak elmondani, mert a környék másik
legjelentősebb avar temetőjét – a hernádit – korántsem dolgozták fel ilyen

³⁰ Patay (1975) 25.o. és Mitták (1975) 59.o.

³¹ AÉ (1901) 189.o., Csallány (1956) 181.o. 789.sz.

³² Dr. Simon László: Régészeti emlékek nyomában. A dabasi gyóni Pap-
hegy kincsei (Pest megyei Hírlap 1987. dec. 30.sz.) és Simon L. (1987)
94–95.o.; Újlengyel, Csévharaszt: Simon (1983) 81–83. o., 16–17.sz.

³³ Csallány (1956) 975/a sz., 204.o. és 135.sz. 94.o.

³⁴ Bóna I. (1957) 155–174.o.

tudományos szinten. Éber leírása szerint az 1890-es évek végén Szabó József hernádpusztai majorjától keletre mintegy 40 csontvázra leltek a talaj szőlő alá fordításakor, anélkül, hogy „egyéb leletek iránt figyelemmel lettek volna”. Később, újabb hat hold szőlő alá fogása közben megint előkerültek avar leletek (9 agyagedény, őrlőkő, vaspenge). Dr. Éber ezért 1900 tavaszán ásatást végzett, melynek során 7 sírt (mellékletei között agyagedényt, bronz fülönfüggőt, dinnyemag alakú üveggyöngyöt stb.) tárt fel. A további földmunkáknál újabb fülönfüggők, gombok, vascsat, ezüst borítás nyomait őrző korongok és egy sajátos – ismeretlen célúnak minősített – 8,0x2,5 cm-es csonttárgy került elő, így Éber ősszel megint Hernádra látogatott és 21 új sírt ásott ki.³⁵

Az első 40 sírről tehát csak annyit tudunk, hogy csontvázak voltak benne, antropológiai jellegüket és mellékleteiket nem ismerjük. Éber a 7 majd 21 sírnek viszont csak a mellékleteit írja le, amihez hozzá kell számítanunk azt a két (a 9 agyagedényes és a sajátos csontlemezes) leletegyüttest, amit az ásatások előtt és közben vittek a múzeumba. Tehát – jóllehet az irodalom általában 61 sírt említ – a temető feltétlenül ennél több sírből állt.³⁶ További gondot okoz, hogy nem ismerjük a temető térképét, a sírok tájolását, a csontok antropológiai jellegét. Éber szerint a 11. sírban találtak egyedül érmeket, azonban ez sem segít az avar anyag korának meghatározásában, mivelhogy Lucius Verus (161–169) és Septimius Severus (193–211) dénárjairól van szó, melyek nehezen kapcsolhatók az avarokhoz. Ezek az érmek inkább rokoníthatók azokkal a szórványleletekkel, melyeket (lásd 26. jz.!) a szarmatákkal hoztunk – koruk alapján – kapcsolatba. Nem kizárt – s talán több mint pusztá találgatás – az az elképzelés, hogy az avar temető rétege alatt, vagy a 40 ismeretlen mellékletű sír között szarmata sírok is voltak, de ezek elkülönítése nem történt meg. Ismereteim szerint Hernádon bizánci érmek szórványleletei is előfordultak, köztük egy I. Justinianus follis.³⁷ További szórványok előkerülése sokat segítene az avar

³⁵ Éber (1901) 30–31.o.

³⁶ Patay (1975) 25.o., Csallány (1956) 122. o. is 61 sírt említ.

³⁷ Az I. Justinianus (527–566) follis – mint sikerült kideríteni – csere útján Újvári József dabasi (II. ker. Biksza M. ú.) lakos tulajdonába került. A jó-közepes tartású brz-érem leírása a következő: mindkét lapját elmosódott gyöngyök keretezi, Ø: 33–34 mm, v: 3 mm. A) Középen szembe néző diadémós fej, gyöngyökkel díszített ornátussal ábrázolt vállakkal, jobb kezében gömbön álló kereszt, balról mellette szintén kereszt. Körirata: DNIVSTINI (majd a fej által megszakítva) ANVSPPAVG. R) Az

temető korának meghatározásában, a tudományt és helytörténeti ismereteinket is gazdagítaná! A zavart fokozza az is, hogy a mellékletek a korai avarokra jellemzőek, a tíz kötetes Magyarország története c. munka első kötetének térképe Hernádot a jelentősebb kései avar temetők között ábrázolja.³⁸ A felsorolt bizonytalanságok miatt mindössze arra vállalkozhatunk, hogy Éber leírása alapján a leletek főbb csoportjait vázlatosan bemutassuk.

A férfiak 14 sírjának nagyobb részében fegyveres barcosok nyugodtak. A legszebb – 45 cm hosszú, 2,3 cm széles pengével és 8 cm hosszú, 1,5 cm széles markolatnyúlvánnyal kovácsolt – vaskardot az első, a kifejezetten szúrásra való – 24,5 cm hosszú – vastórt a negyedik vitézzel együtt temették el; pengetőredékek és a 9. sírban talált vaskéshez hasonló pengék a többi harcos sírjában is megmaradtak.

A 4. sír őrizte meg a – különféle falemezek és inak összeragasztásával több elemből összeállított – reflex- vagy visszacsapó íjat merevítő csontlemezeket, melyeken kerek bevágások voltak (bizonyára a felhúrozáshoz). A reflexj a pusztai népek – később a besenyők, magyarok, kunok, tatárok – jellegzetes, kiváló hatékonyságú fegyvere volt. Egy-egy nyílcsúcsot az 1. és a 20., hármat a 14. sz. sír tartalmazott. A 3-szárnyas élel kovácsolt vas nyílcsúcsokat hegyes nyéllal erősítették a fa nyíl vesszőre – a rozsdarétegben ennek nyomai jól látszottak –, a 14. sír egyik nyílcsúcsa volt csak köpüs kiképzésű. Ugyancsak majdnem minden csontváz mellett egy vagy több, négyzet, líra vagy – a hernádi sírmezőre kiváltképp jellemző – trapéz alakú vascsat konzerválódott a homokos talajban.

A veretes öv a nomád népek fontos társadalmi rangjelzője, nemzetségi jele volt – írja László Gyula –, a veretek számának pedig, miként az elhunyt mellé helyezett nyíl vesszőkének is, feltehetőleg rangjelző szerepe lehetett.³⁹

A 3–4. sírban kisebb-nagyobb, egyszerű kiképzésű, bronzból préselt kettős kis szíjvégek maradtak meg. A leggazdagabb – 8 darabból álló – vereteket a 2. sír tartalmazta. A bronzból préselt lemezeken még jól látszottak

egész oldalt betöltő nagy „M” értékjelzés, egyik oldalán függőlegesen egymás alatt álló betűkkel: ANNO, a másik oldalán XXI szám, tehát az érmet 548 körül verték. Az „M” ék-alakja között fent kereszt, alatta a betű szárai között az officina jele: A, majd vízszintes vonal alul, mely alatt NICO felirat; eszerint Nikodémia verdéjében készült. (Irod.: Szentgáli K.: Bizánc pénzei; Az Érem 1936. I–XII. havi sz. 195. o-hoz hasonlatos rajzolattal.)

³⁸ MT–X. sorozat I/1 k. (1984) 25.sz. térképe, ad 320. p.

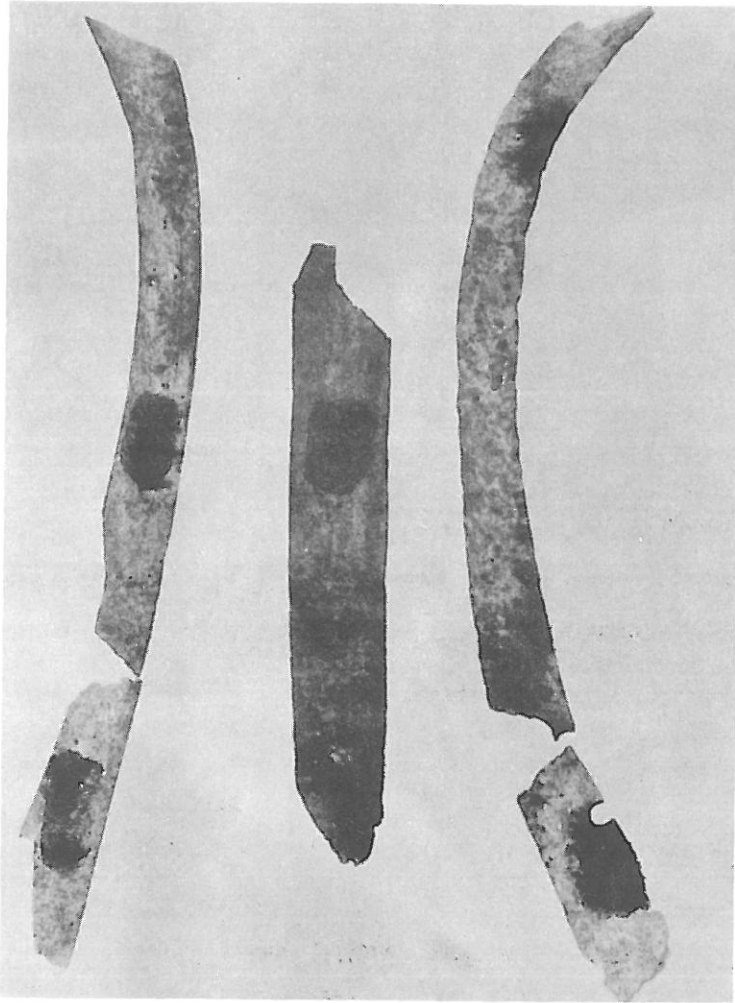
³⁹ László Gy. (1986) 67–68. p. A népvándorláskori övekről c. fejezet.

az ezüstözés vagy aranyozás nyomai. A nagy és a kis szíjvégeket egy-egy nagyobb és kisebb gyöngyosor keretezte, a középső részt mindegyiken stilizált fa (?) ábrája töltötte ki, a mellettük talált félholdalakú boglárók gyöngykeretét pedig inda- és szalagdíszek. Jellegzetes, más-más motívumok díszítették a 3. és a 4. sír négyzet alakú boglárait, s figyelemre méltóak az 1. és az 5. sír bronzlemezeinek meanderes díszítései is.

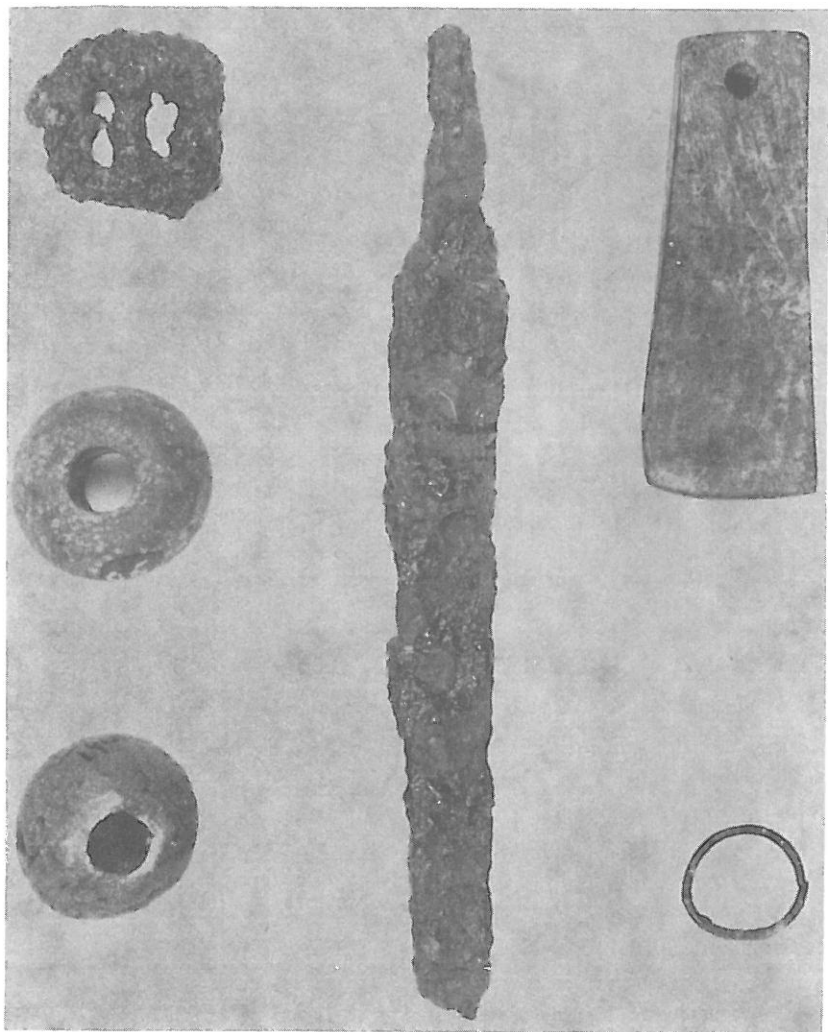
A nők sírjai között a 12. sz. volt a leggazdagabb, melynek legszebb melléklete a bronzból készült fülönfüggő-pár. A szélein megvastagodó nyílt karikájukon bronzsodronyon sötétkék üveggyöngyök függtek. Ehhez hasonló volt a 15. sír függője, a 13.-ban a karikához bronzból készítették a gyöngyöket, a 6, 8, 17. sír függője viszont csak egyszerű nyílt karikából állt. Ezen kívül (6, 15. sír) agyagból készült orsógombokat, vaskarikákat, – pengéket és csatokat temettek a nők mellé. A férfi-sírokhoz hasonlóan náluk is előfordult egy-egy cserépfazék, korsó – a 15.-ben egy négyzet alakú szájjal készített füles bögre –; a 8. sírban egy 7,5 cm hosszú, trapéz alakú, átfúrt végű, homokkőből való fenékö; több halott mellől bronzból készült gombok és más ruhadíszek kerültek elő.

A leírtakból is kitűnik az a sajnálatos tény, hogy a temetőt csak hiányosan, és a régészettudomány fejlődésének egy korai fokán tárták fel. Vázlatos áttekintésünk egy kicsit figyelemfelhívó szándékkal íródott. Részint a szakemberek számára, akiknek a tudományosság mai fokán talán érdemes lenne újból megvizsgálni a hernádi leletek anyagát – s korrigálni esetleges tévedéseinket is –, részint a hernádiaknak, kik az egykor elkallódott vagy azóta előkerült (általunk leírtakhoz hasonló szórványos) tárgyi emlékek közkinccsé tételével ugyancsak segíthetnek a felvetődött kérdések megválaszolásában.⁴⁰

⁴⁰ Ez törvényesen előírt és erkölcsi kötelesség. Egyébként mint láttuk, egy-egy ilyen cserép- vagy fémtöredék pénzbeli értéke jelentéktelen, s néhány száz forintért a bemutatott érmekhez is hozzájuthatunk a BÁV vagy a MÉE aukcióin vagy az éremboltokban. E tárgyaknak tehát csekély „árúkkal” szemben eszmei, történelmi értékük van! Elrejtésük, elkallódásuk következtében helytörténeti ismereteink vagy maga a tudomány szenvednek esetleg pótolhatatlan kárt. A tárgyi emlékek megítélésére a szakemberek hivatottak, Hernádon a nagykőrösi Arany János Múzeum tudományos munkatársai; adott esetben közvetlenül vagy a helyi tanácson keresztül őket kell értesíteni. Cím: Ceglédi u. 19., i.sz.: 2751, pf.29. (T: 50-810)

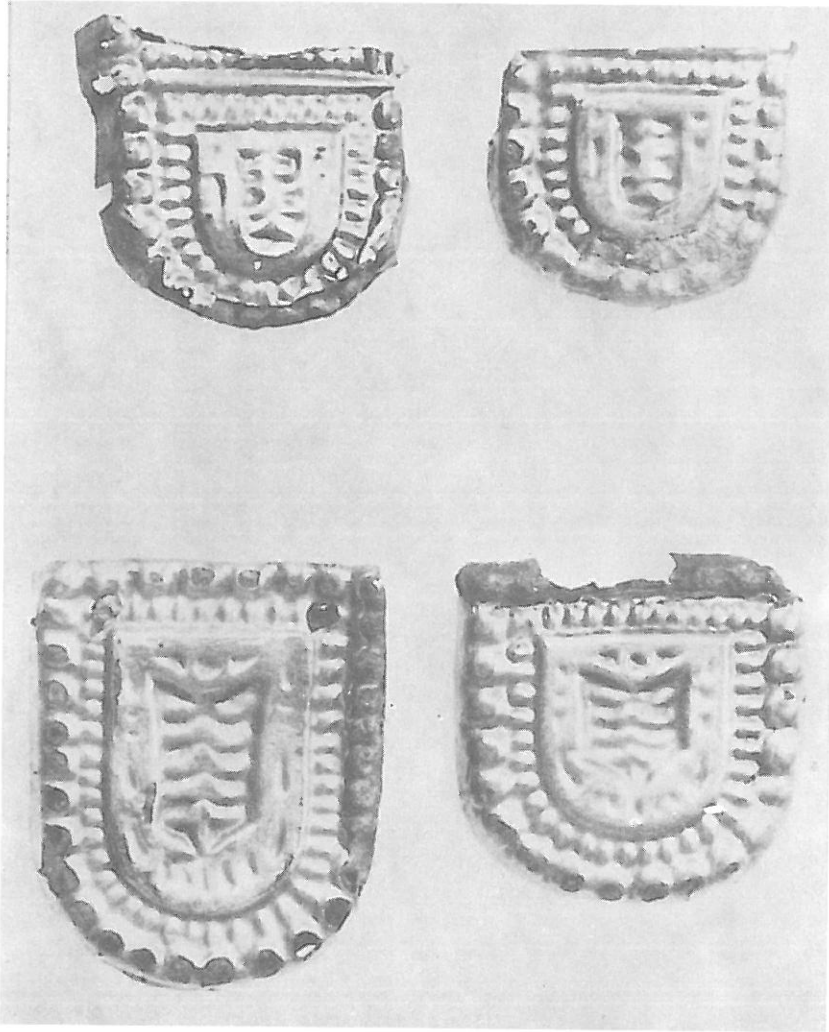

*Ijkarok és középrész merevítő csontlemezei a hernádpusztai avar
temető egyik férfisírjából*

*Orsógombok, fülbevalókarika, vascsat, vaskés, fenőkő a hernádpusztai
avar temető férfi és női sírjaiból*

Magyar Nemzeti Múzeum
Lelt. szám: 96/1900

Aranyozott ezüst, préselt övveretek és szíjvégek a hernádpusztai avar temető egyik férfisírából

Magyar Nemzeti Múzeum
Lelt. szám: 96/1900

HERNÁD ÉS KÖRNYÉKE A KÖZÉPKORBAN

A Hernád környéki falurendszer kialakulása

Jóllehet a különböző korú avar leletekkel számos környékbeli faluban találkozhatunk, a helytörténeti monográfiák azon állítása, miszerint Dabas vidéke az egész avar korban sűrűn lakott volt, egy részük valószínűleg megérte a magyar honfoglalást, s közéjük keveredve a X. század végére elmagyarosodott; és ez szolgáltat magyarázatot arra, hogy e tájról hiányoznak a honfoglaló magyarok leletei, „teljességgel megalapozatlan” – mutat rá a gyóni Paphegy X–XI. századi magyar köznépi temetőjével foglalkozó tanulmányában dr. Kovács László.⁴¹ E kritikai észrevételt nem kérdőjelezi meg dr. Simon paphegyi ásatása sem, aki az említett köznépi temetőhöz tartozó gyermeksírok közelében korai avar harcost talált, hiszen a két temetkezés között több évszázad távolság van.⁴²

Ennek ellenére valóban szembetűnő, hogy Dabas és Hernád egyaránt – az 1834-ben elsőként ismertetett honfoglaláskori anyag lelőhelye – Bencepuszta, és az Árpád leszármazottjai közé tartozó Üllő, Taksony (közben Tass) és Solt szálláshelyeire utaló falvak négyszögén belül, tehát a honfoglalók szállásterületének közepén fekszik, de a honfoglalók jelenlétére alig van (vagy nincs) bizonyíték. A Gyónon, Alsó- és Felsőpakonyon, Pótharaszton feltárt, köznépi sírokból álló, X. sz. második felére s inkább a XI. századra keltezett magyar temetők minden esetre azt bizonyítják, hogy a vidék korán (az írásos említést jóval megelőzően), valamikor az államalapí-

⁴¹ Ezt mint lehetőséget (!) – írja dr. Kovács – Patay Pál vetette fel (1975; 25–26. o.) először, de már ugyanebben a kötetben egy másik tanulmányban (31–32.o.) továbbá Mitták (1975., 59–60.o.) írásában szinte általános érvényű megfogalmazásként hangzik. Kritikáját lásd Kovács (1985)382, 386. oldalán.!

⁴² Lásd dr. Simon 32. jz-ben közölt cikkét és Simon (1987) 94–95. o.!

tás évtizedeiben települt be.⁴³ Igaz, falvaink neve csak a XIII–XIV. században jelenik meg az írott forrásokban, korai keletkezésüket a régészeti bizonyítékokon kívül az etimológia megállapításai is megerősítik.

Korai helyneveink – mintegy ezer van ilyen – alanyesetben álló személynévből keletkeztek. Ez a X–XII. századi névadási eljárás az állandó települések kialakulása előtti időből maradt ránk, amikor még a nomadizálás miatt nem lehetett a személyt a helynév alapján megtalálni, hanem a mozgásban lévő szállást keresték a személy neve után.⁴⁴

A Hernád név is pusztá személynévből – tehát ebben a korban – keletkezett magyar névadással a Herrand, Herrant – latinosan Herrandus – német személynévből, noha csak 1388. augusztus 7-én vetették először pergamenre Hernad – 1390-ben Harnad – alakban.⁴⁵ Mivel első királyaink udvarában számos német származású pap, illetve lovag szolgált, szolgálatuk ellátása – a nehéz fegyverzetű páncélos lovasság felszerelése és fenntartása – érdekében pedig birtokadományokban részesültek, a német eredetű helynév korántsem szokatlan ekkoriban. Szívesen adtak ilyen nevet még a XIII–XIV. században is, mint pl. Rusd-i Herbard (1285), Gomba-i Herbordus (1344), Sambuc-i Hernardus (1327) neve mutatja.⁴⁶

Hasonló módon és korban keletkeztek a Hernáddal határos falvak nevei is: szláv eredetű személynévből Vacs (1274: Och, 1280: Vach), ótörökből Gyón (1302: Gyon, nem azonos az Inárcstól északra 1264-ben említett Gwn villával), Örkény (1424: Ewrkyn) és Vatyá (1302: Vatha), ami még a honfoglalás előtt magyarságba olvadt török népelemekkel és a közējük keveredő szlávokkal kapcsolatos.⁴⁷ Történelmünk e korai szakaszában Hernád mellett – valószínűleg mai határain belül vagy mentén – találjuk Hetényt (személynévben 1341: Heten, helynévként 1409: Hetyn), melynek eredete vagy egy népcsoporthoz, vagy a magyar hét számnév származékához, esetleg a német Het(t)in névhez kapcsolódhat.⁴⁸

Egyértelműen népnévi eredetű – tehát szintén hasonló korú – Besnyő falu (1264: Bessenew és a vele határos két Kemey villa) neve, amely feltehetőleg a X–XI. században az Inárca-Ócsa-Babád (!) és Sári között fekvő –

⁴³ Kovács (1985) 384.o., Patay (1975) 26.o., Magyar (1975) 32.o.

⁴⁴ Kálmán (1969) 149–150.o.

⁴⁵ Kiss (1978) 273.o., Bakács: 1012, 1021. sz.

⁴⁶ Bakács: 201, 527, 433. sz.

⁴⁷ Kiss (1978) 529, 685, 252, 492. o., Bakács: 141, 173., 292., 991. sz.

⁴⁸ Kiss (1978) 282., 174.o. és Bakács 529, 1231. sz.

dűlőnévként ma is ismert – „Besenyővár” környékére telepített besenyő népességhez kötődik.⁴⁹ Felkelti figyelmünket az is, hogy a besenyő eredetű családok egyike – az Inárcson, elszaporodó, 1388-ban Hernádon is feltűnő – Karácsony (Karachon) család egy 1367/1438. évi oklevél szerint a Gödöllő és a határában lévő Babat (!) melletti Besenyő – a mai Máriabesnyő – birtokát is harmadrészben magukénak mondhatta, mégpedig ősi joggal.⁵⁰

Helyneveink időben következő csoportját az -é birtokjellel azonos értékű -i képzős helynevek alkotják (Irsánál 1345-ben Alberti, továbbá 1352-ben Sary, azaz Sári), a XIII. század elejétől pedig a -háza, -földre stb. végződésű névadás volt divatban.⁵¹ Ilyen volt Pót- és Fileharaszt, a Besenyőtől északra fekvő (ma Cibakpusztának ismert) Zudakháza, délkeletről pedig Tivadarföldje és a vele s talán Hernáddal is (!?) határos Gyoldasföldje (1352: Thywadarfeulde, Gyodorthfelde) is.⁵² Szerencsés esetben a falvak korai keletkezését a régészet is igazolja, pl. a Sárítól keletre fekvő Nagyturjánban Árpád-kori cserépeket, Örkényben XIII. századból való gazdag éremleket említenek a kérdéssel foglalkozó tanulmányok.⁵³

A település- és a birtokszerkezet fejlődése

Ahhoz, hogy Hernád középkori fejlődésének jellegzetességeit értékelni tudjunk, érdemes áttekintenünk a vele határos települések helyzetének alakulását. Korai falvainak lakói között – mint ismeretes – a szolga (servus), a felszabadított szolga (libertinus), a szabad paraszt (liber) és a várispánsági szervezet felső rétegéhez tartozó várjobbágy (iobagiones castri) egyaránt képviselve volt.

E falvak egy részét közvetlenül a királyi birtokhoz csatolták, és kezdetben egy bizonyos szolgálat ellátására kötelezték. Sári 1352-ben, Ócsa – ahova Hernádi Kathlen költözött – 1388-ban is királyi birtok, Örkény pedig – melyet a király Borosjenői Pálnak adott, ő azonban megfélemezett az oklevél megerősítéséről – Zsigmond döntése folytán a királynéi uradalom fennhatósága alá került.⁵⁴ Ismerjük néhány királyi birtokhoz tartozó falu

⁴⁹Kiss (1978) 107, 405, Bakács 90.sz. Pesty (1986. reprint) Ócsa.

⁵⁰Gödöllő (1975) 38.o., Bakács 1012, 1512, Bárfai 676.sz.

⁵¹Kálmán (1969) 149–150. o., Bakács 584, 658. sz.

⁵²Bakács 659. sz.

⁵³Kovács (1986) 383–384.o., Magyar (1975) 34.o.

⁵⁴Bakács 658, 1012, 1430. sz.

szolgáltatásait is. Lehetséges, hogy Dabas a királyi dobosokról kapta a nevét (1264: Babas), a Bugyi és Némédi között fekvő Tárnok (1277: Tawarnuc) az élelmiszerek tárolásával megbízott tárnokok faluja, a velük szomszédos hírnökök földje (1268) pedig a királyi törvényszolgáké volt, bár az a tatár pusztítás óta lakatlanul állt.⁵⁵ IV. László 1280-ban Vacson kiállított oklevelében arról intézkedett, hogy Antal és Fuldricus comest ne ítéljék el a Tördemicen lakó (1280: Turdemech) királyi márcadók ellenében. A Vacs és Hernád melletti Tördemic lakói tehát „márc”, vagyis méhser készítésével járultak hozzá a királyi udvar ellátásához.⁵⁶

A XIII. század végén a királyi birtok azonban már bomlás állapotában volt. IV. László néhány hónappal később Tördemicet Vaccsal együtt eladományozta az Igmánd nembéli András fia Miklós és Miklós fia Lőrinc családjának. Az új birtokosok aligha elégedtek meg az uralmuk alá került népek csekély – egynemű – szolgáltatásaival, de a terhek fokozása oda vezetett, hogy a jobbágyok (élve a szabad költözködés jogával) elhagyták a birtokot. Tördemic pár évtized múlva (s később mindig) már lakatlan pusztaként jelenik meg. Más kérdés, hogy Lőrinc vajda sem sokáig élvezte birtokait, mert a Borsa Kopasz vezette lázadásban való részvétele miatt (feltehetőleg) Károly Róbert elkobozta tőle, és a Szántai Kolos családnak adományozta.⁵⁷

A nemesi vármegye kialakulását megelőző időszakban térségünk falvai Fehérvár várispánságához tartoztak. Az egyházi nagybirtok kialakulása közben (gondolok itt az ócsai apátság, Ócsa környékén a csüti rendház földjeire, ennek közelében a keresztések, majd fel egészen Taksonyig a szigeti apácák birtokaira) a királyi birtokhoz hasonlóan az ispánsági birtok is bomlásnak indult. Ezzel függ össze, hogy Fehérvár várjobbágyai közül a Némédin lakó (Neueg-i) Benedek 1268-ban, a Varsányon élő Mácsa (Macha) 1269-ben önként vállalták, hogy a szigeti apácák jobbágyságára adják magukat.⁵⁸

⁵⁵ Kiss (1978) 171.o., Bakács 90, 157, 107. sz.

⁵⁶ Bakács 173. sz. A Vacson kiállított oklevelet említi Pauler (1899) II.k. 560.o. reprint.; a márcadókról lásd Györffy (1977) 239.o. és A. Bartal (1983. reprint) 409.o.: „Cum nos terram populorum Marci-datorum nostrorum Turdemech vocatam Andronico et Fuldrico Comitibus Nobilibus de Hosd in concambium terrae ipsorum Bolaz vocatae per formam privilegiorum nostrorum duximus conferendum.”

⁵⁷ Bakács 175, 984, 1303, 1304, 1377, 1422., Makkai (1959) 74.o. és 108. sz. jz.

⁵⁸ Bakács 103, 107, 112, 117.sz.

Az ugyancsak fehérvári várjobbágyok másik képviselője, Inárcsi Jakab négy-fia velük szemben – azzal az indokkal, hogy földjük a tatárok pusztítása óta elhagyatott, elszegényedtek, s nehogy földjük elhagyására kényszerüljenek – 1263-ban felmentést kértek kötelezettségeik, a fehérvári ispán szállásáról való gondoskodás teljesítése alól. V. István meg is hallgatta a kérést, és a katonáskodó (tisztes) várjobbágyok rangjára emelte, majd 1271-ben – hűséges szolgálatuk jutalmául – nemesítette őket, nekik adományozván egyúttal Inarch-ot is. Mivel – atyja emlékére hivatkozván – ezt IV. László is megerősítette, Inarch-i Pál, Tamás, Fenyé és Omb (feltételes szabadságot biztosító) várjobbágyi állapota végleg megszűnt. Az 1275. évi oklevél szerint ui. a négy fiú a királyi szerviensek, azaz a nemesek sorába került, ami a teljes szabadság elérését jelentette számukra és utódaik számára is.⁵⁹ Vátya és Gyón földjein 1302-ben, Mihály comes fia István halála után örökösei, a dudari nemesek osztoztak. Ebben az osztozkodásban a nemesek még szolgálkikkal együtt (cum servis et ancillis) vettek részt, később aztán az ő szolganépeik is jobbágyokká váltak.⁶⁰

A jobbágyok kezdetben a határban elszórt üléseiken (sessio) éltek, s a kialakuló köznemesség családjai is gyakorta verték fel szállásaikat a királyi vagy ispánsági földekből kihalított magánbirtokaikon. Ilyen tanyaszerű szálláshely lehetett Tivadar- vagy Gyoldasföldje is. A gazdálkodás fejlődése és a népesség szaporodása következtében ezek az apró falvak hamarosan életképtelenné váltak, s lakóik beköltöztek a templomok körül tömörülő falvak belső telkeire. A pusztásodást nemcsak gazdasági okok, hanem háborús események is elősegíthették. Erre utal az inárcsi oklevél is, s mint láttuk a tatárok miatt néptelenedett el a tárnokok és a hírnökök faluja Bugyi környékén, Hernádtól nyugatra pedig Zádógegyház (Zadogeghaza deserta eclesia).

Az egyre sűrűsödő oklevelek arra is rámutatnak, hogy a tatárok pusztítása korántsem volt totális vagy végzetes. Kezdetben bizonyára Tivadarföldje is lakott volt – erre utal, hogy templom állt rajta –, Inárcsot pedig 1263-ban még kicsinyke falvak láncolata vette körül (két-két Kemey, Guun, Toton, továbbá Fancsal stb.), melyek Makkai László szerint bizonyára liber parasztnok falvai (villa) voltak. Egyházi fennhatóság alá kerülvén ezek később elpusztásodtak, de több olyan – első említésekor már lakatlan – hely van, melyről (Hernádnál Hetény, Inárcsnál Csikos) ma már nem állapítható meg, hogy miként és miért is jutott a puszták sorsára. E folya-

⁵⁹ Bakács 87, 129, 149.sz.

⁶⁰ Bakács 293., Magyar (1975) 45.o.

matok során végül megszilárdult a telekszervezet. A nemesi és a jobbágytelek egyaránt belső telekből és hozzá a határ különböző pontjain csatlakozó, kettős, hármás nyomásban, földközösségben művelt szántókból és egyéb haszonvételekből (rétekből, legelőkből, erdőkből, tavakból stb.) állt.⁶¹

Térségünkre a várjobbágyi eredetű kisnemesség falvai a jellemzőek. Ezek közé tartozott Hernád, Vátya, Gyón, Dabas, Sári és később Hartyán is. A népesség szaporodása következtében ezekben a falvakban a kisnemesség hamarosan túlsúlyba került, s egy részük paraszti nivóra süllyedt. A földért és (a térségben a természeti adottságok következtében domináns szerepet játszó állattenyésztéssel összefüggésben) a legelőkért, kaszálókéért folyó harc során – az ugyancsak egyre kisebb darabokra osztódó jobbágytelekeken – a jobbágyság jelentős része is elzselléresedett vagy kiszorult e falvakból. Vátyán és Sáriban csak néhány köznemes család osztozott a földön, itt mindvégig találunk több-kevesebb jobbágycsaládot, Hernád, Inárcs, Bugyi stb. azonban kizárólag köznemesek és zsellérek (kuriális földön ülő parasztok) falujává vált a XV. században.

Hernád határainál két olyan helyet találunk, amelynek értékelése problematikusnak látszik. Az egyik az Árpád-kori leletek és az etimológiai sajátosságok alapján egyaránt korai keletkezésű falura valló Örkény. Határjelét és a feléje (Dabas irányából) vezető utat 1385-ben említik először a források. „Ewrkyn” birtoka 1424-ben került az óbudai királynéi vár fennhatósága alá, mígnem Beatrix 1490-ben eladományozta Haraszthy Ferenc szörényi bánnak. Az 1491. évi beiktatáson a birtokkal szomszédos kisnemesekek közül csak Hernádi, Gyóni, Nyári, Sári, Dabasi, Billey nevű kisnemesekek jelentek meg, Örkényi nevű nincs közöttük.⁶² Tehát (miként az 1456-ban pusztaként, 1465-ben és 1513-ban – utóbb a Hernádiak birtokában lévő – birtokként feltüntetett Kakucshál tapasztalhatjuk) a XV. században, vagyis amikor már írott források vannak róla, egyetlen esetben sem nevezik Örkényt falunak. A „villa”-n kívül természetesen más megjelölése is van ekkoriban a lakott helyeknek, de nem tekinthetünk el attól a feltűnő jelenségtől sem, hogy míg másutt az egész korszakban szinte hemzsegnék az oklevelekben a faluról elnevezett köznemesek nevei, de a jobbágyfalvakban (Némedi, Varsány), sőt a néhány család által birtokolt köznemesi falvakban (Besnyő, Sári) is számos jobbágynévet foglaltak írásba, itt csak birtokról – és sohasem faluról – vagy birtokosról – és nem itteni lakosról – esik szó, vagyis Örkény lakott voltát ekkor már nem állíthatjuk bizonyos-

⁶¹ Szabó (1969) 9–50.o.

⁶² Bakács: 991, 1430., Bártfai: 1146, 1158.sz.

sággal! A tőle nem messze fekvő Adács „praedium seu allodium”-ról tudjuk, hogy 1480 körül állattenyésztő uradalom volt, és a nyájakkal, gulyákkal együtt vette meg Gubacsi Gergelytől 2000 aranyért Orbán püspök. Nem kizárt, hogy ekkoriban Örkényt is hasonló módon hasznosították.⁶³

Más szempontból okoz gondot Hartyán helyzetének megítélése, ui. a középkorban több ilyen nevű helyet ismerünk.

Egy „Harkyan” nevű – 6 ekényi – birtok a szigeti apácák tulajdonában volt. Jogaikat V. Ince pápa (1276: Harquuan) erősítette meg, a birtokon 1371-ben a sári királyi jobbágyok hatalmaskodtak, 1386-ban pedig a Harkyan-Bugyi-Szűnyog határ mentén voltak konfliktusok. Mivel az apácák és a bugyi kismesek között állandósultak a viták, 1386-ban és 1388-ban is körüljárták a hartyáni határt, mely Bugyitól 3 nyíllövésnyi távolságra kezdődött és Sári, Dabas, Ürbő, Bugyi határa között terült el. Tehát nem ezt a Hartyánt keressük!⁶⁴

Az oklevelek Harkyan (1325) vagy Harthan (1425 stb.) alakban írják a Németi (ma Váctól keletre Kisémedi) és Bottyán (ma Örbottyán) szomszédságában fekvő Váchartyánt. Számos (1325, 1347, 1378, 1394, 1425, 1426, 1430, 1433, 1490.) oklevél foglalkozik vele, melyek azt bizonyítják, hogy a Rátótiak, majd Mikcs bán utódainak kezén volt.⁶⁵

Tőle DNY-ra a „Harkyan másként Sykator” (Hartyán másként Sikátor) nevet viseli ezidőben az a hely is, amely ma pusztaként Fót határához tartozik. Ez a Hartyán (bizonyítják az 1362, 1364–67, 1380, 1394, 1403, 1415, 1416, 1423–24, 1457, 1472, 1483–84, 1489, 1493. évi oklevelek) az Alaghyak, Niczkyek, Palotai (Szilassy)-ak birtoka volt.⁶⁶

Pilis és Pánd között 1424-ben és 1459-ben tűnik fel a „Harkyanpilise” nevű praedium (puszta), melyet 1451-ben és 1458-ban Hartyánteleke-ként említenek.⁶⁷ Mivel a Hartyáni nevű kismes ezen a környéken tűnik fel először (1353-ban Elek fia István Albertiben), nem kizárt, hogy erről a Hartyánról származott vidékünkre az a család, amely utóbb Hernád

⁶³ Bártfai 825, 913, 1359, Magyar (1975) 48.o.

⁶⁴ Bakács: 153, 868, 992, 993, 1000, 1001.sz.

⁶⁵ Bakács: 406, 607, 916, 1046, 1445, 1446, 1452, 1461, 1462, 1497, 1528, Bártfai: 1155.sz.

⁶⁶ Bakács: 793, 805, 807–809, 824, 826–27, 941, 1168, 1295, 1300, 1312, 1315, 1412, 1424, 1426, 1492, Bártfai: 826, 1009, 1096, 1104, 1135, 1171, sz., Dercsényi (1958) 370.o.

⁶⁷ Bakács: 1441, Bártfai: 768, 844, 852, sz.

határainál telepedett meg. Minden esetre ettől kezdve egyre közelebb kerülnek falvainkhoz! 1356-ban Keurd környékén – tehát még távolabb – szerepel András, 1379-ben viszont Péter már egy ványi hatalmaskodás ügyét vizsgálja szolgabíróként.⁶⁸ A család egyes tagjai hamarosan házassági kapcsolatba kerültek e falvak hasonszőrűivel. Balázs fia János az Inárcsi családba nősült (1395), 1401-ben itt vizsgálta egy hatalmaskodás körülményeit, az ő fia, Antal pedig a Hernádi családból választott feleséget, s az ő révén ott 1409-ben birtokot is szerzett.⁶⁹ A család másik ágát képviseli – a már említett – András, aki Bugyi Sándor családjába nősült, özvegye 1399-ben rendezte itteni örökségét. Ebből a házasságból született Albert és Zsigmond, akik Luxemburgi Zsigmond udvarába kerültek apródnak. Mivel őt gyermekkoruk óta hűségesen szolgálták, 1408-ban királyi adományban részesültek, s megkapták Péceli Ajtónartó András – hűtlenség miatt elkobzott – birtokait.⁷⁰ Iván fia András királyi ajtónálló mesterről tudjuk, hogy 1366-ban szerzett birtokot Besnyőn (perbe is keveredett mindjárt az itteniekkel), de Pécelen (1376) is voltak földjei. Besnyő külbirtokai egészen Hernádig húzódtak. Tivadarföldjén (ahol az oklevél szerint Szent Mihály tiszteletére emelt templom állt, s amely Inárccsal és Besnyővel volt határos) valamint Gyoldasföldjén (mely a dabasi, gyóni határt figyelembe véve csak DK felé, tehát Hernád irányában csatlakozhatott Tivadarhoz!) minden esetben (pl. 1352, 1354, 1355.) a besnyői birtokosok osztozkodtak, így András mesternek is voltak itt földjei. 1383-ban az ő beleegyezésére nyilván ezért volt szükség ahhoz, hogy Tivadarföldjén a többiek egy birtokügylet lebonyolíthassanak. Iván fia András 1387-ben távozott Horvátországba. A célszerűség diktálta azt a megoldást, hogy a király neki horvátországi birtokot ígért, besnyői (!) földjét pedig Ilosvai Leusták udvarmesternek adta.⁷¹

1408-ban tehát – amikor a Horváthyakkal való pártülése miatt – Zsigmond elkobozta birtokait, s a két Hartványinak adta, már csak Tivadar és Gyoldasföldje részeiről lehetett szó! Hartványi András fiai e részeken telepedhettek meg, a birtokot pedig családjukról – illetve valamelyik, ősi lakóhelyüket jelentő Hartványról – nevezték el, ami nem volt egyedülálló eset a középkorban. Megtelepedésüket a családra vonatkozó, egyre szaporodó oklevelek is bizonyítják. Hartványi Albert 1418-ban Inárcon intézke-

⁶⁸Bakács: 675, 680, 713, 928. sz.

⁶⁹Bakács: 1061, 1145, 1231. sz.

⁷⁰Bakács: 1128.sz., v.ö.: Bártfai 518.sz. és ZSO.II.6255.sz.

⁷¹Bakács: 819, 820, 903, 659, 662, 696, 709, 982, 996.sz.

dik, besnyői kaszálóját 1420-ban éri sérelem, 1489-ben pedig a pótharasztiak szomszédjaként szerepel. Hartyán helyére és kialakulásának módjára vonatkozó nézeteimet erősíti az is, hogy 1435-ben Zsigmond nevében György falubíró tiltakozott azért, mert Tivadar- és Gyoldasföldje más részeibe új birtokost akartak beiktatni. 1444-ben ő is szomszédos birtokosként jelent meg Pótharaszton egy beiktatásnál, 1464-ben Inárcson zálogolt. Orsolya nevű lányát az Inárcsiakhoz adta feleségül 1466-ban, Péter fia pedig 1468-ban a Pakonyiak gyilkosságának esett áldozatul.⁷²

A középkori Hartyán tehát feltehetőleg 1408-tól datálható mai helyén, pontosabban a Hernádtól ÉNY-ra fekvő Keselyhegy nevű dűlőben. Ezt tárgyi emlékek is igazolják – mutat rá Kökényesi Imre –, ugyanis I. Mátyás és II. Lajos dénárjai valamint egy korabeli kézimalom került elő innen a földmunkák során.⁷³ Téves tehát Bártfai azon állítása, hogy Felsőhartyán régi neve Kakucs lett volna. 1456-ban valóban így írták ezt a pusztát, melyet Palotai Szilassy György váci és Palotai Pozsonyi János nógárdi várnagykaptak meg jutalmul vitézi tetteikért. De tudnunk kell, hogy 1423-ban a Fót melletti (Sikátornak is nevezett) Hartyánt nevezték meg Falharkyan-ként, s ez szintén a Palotaiaké volt, sőt a Palotai Szilassyaknak (1451, 1458, 1459.) Hartyánpilisén is voltak haszonvételeik.⁷⁴ Lehetőséges persze, hogy a Hartyániak a XV. század közepén – mivel Besnyő irányában erre nem volt lehetőség – Kakucs felé próbáltak terjeszkedni (s talán ez okozta a Kakucshoz tartozó Fileharaszton érdekelt Pakonyiakkal való konfliktust). Ez érthetővé tenné, hogy a Kapyak 1465-ben mért jelölik kakucsi birtokukat „porcio possessionaria” kifejezéssel (ami lakott helyekre utal), azonban Magyar Eszter véleményétől eltérően ezt nyilván nem (a puszta vagy birtok szóval jelölt) Kakucsra kell érteni, hanem (ez a „Felsőhartyán” névből következik) Hartyánra, mely ekkor már kétségtelenül lakott falu volt, s a Hernádhoz hasonló köznemesi falvak sorsában osztozott.⁷⁵

Végül szólnunk kell Hernád másik szomszédjáról, Vacsról, amely a Szánthaiak, az új birtokosok kezén jelentős fejlődésnek indult. E fejlődés csúcspontjára Mária királynő tette fel a koronát 1384-ben azzal, hogy Kolos fia

⁷² Ugyancsak sorrendben: Bakács: 1349; Bártfai: 587, 1133; Bakács: 1540, 1545; Bártfai: 715, 892, 917, 975.sz.

⁷³ Kökényesi (1980) 20–25.o.

⁷⁴ Bártfai: 437.o., 825.sz., Bakács 1412, 1426, Bártfai 768, 844, 852. sz.

⁷⁵ Magyar (1975) 43.o., Bártfai: 913.sz., Szabó (1978) 53.o.

Jakabnak engedélyezte, hogy Vacson minden csütörtökön hetivásárt tartassanak. Miként az 1350-ben és 1417-ben ugyancsak országos vásártartási jogot szerző Pótharaszttal mellett Bödre és Szentlászló, Vacs mellett is egyazon birtokos kezében lévő elpusztásodott falvak földjei terültek el. Egyikük a már megismert Tördemic (1415–1416 stb.), másikuk Adamospusztá (1520). Ezeket a pusztákat – a későbbi korszakok paraszti bérleteire emlékeztető módon – az elegendő igás állattal rendelkező vacsi jobbágyok vették használatba, az érte járó bért pedig – mint Makkai László kifejti – a földesúr valószínűleg a mezőváros globális adójába számította be. E magányföldek révén jelentősen megnőtt a paraszti árutermelés szerepe. Vacs, Pótharaszttal fontossága azáltal is felértékelődött, hogy határuk a körösi út keresztezte, ui. ez volt a nagy pesti vásárok felé irányuló alföldi, tiszántúli állatkereskedelem egyik fő útvonala. A hetente tartott országos vásárok lehetővé tették a vacsi jobbágyságnak – s bizonyára a környékbeli falvak, így Hernád köznemesei – számára azt, hogy mezőgazdasági termékfeleslegeiket helyben értékesíthessék.⁷⁶ Hernád fejlődésére természeti adottságain kívül bizonyára hatással volt a vásáros hely közelsége és az a tény, hogy két forgalmas út (a Körösre és a Szegegre vezető „via magna”) között terültek el földjeik.

A XIV. századi Hernád fejlődésének jellegzetességei

1388. augusztus 7-én, amikor Pest és Pilis megyék közgyűlésén István nádor ítéletet hozott egy hernádi birtok megosztása ügyében (lásd 5. sz. melléklet!), Hernád már a népes köznemesi falvak megszokott hétköznapjait élte.

Az 1388–1416 közötti időből megmaradt tíz oklevélből mintegy 30 hernádi kisnemeset ismerhetünk meg név szerint, akiket a 7. sz. mellékletben foglaltunk genealógiai rendszerbe. Valamennyien Hernádi („de Hernád”) nevet viselnek, többnyire apjuk nevével (László fia István) azonosítják magukat, ragadványnév még csak a hernádi Bogár családban fordul elő. Egy részük közelebbi rokonságban áll egymással, János felesége és Pál pl. testvérek, Márton és Dénes első unokatestvérek. Mivel a birtokügyleteknél valamennyi Hernádi családbéli hozzájárulására szükség volt, a (feltehetőleg XIII. századi birtokszerző) közös őstől való származás tudatát pontosan számon tartották. Mindemellett a családok rokonsági foka néha már olyan távoli

⁷⁶ Bakács: 984.sz., Makkai (1958) 86–87.o., Bakács 643.sz., 1334, 1303–1304, 1317.sz. és Bártfai 1428.sz.

volt (talán az utolsó Árpádok idején élt, 4–5 generációval korábbi elődeik lehettek testvérek, unokatestvérek), hogy – mint Pál nővére és János, vagy Erzsébet és Péter – már egymás között házasodhattak.

Bizonyára nem véletlen, hogy 1388-ban a nádor ítélete kellett ahhoz, hogy egy látszólag egyszerű örökösödési ügyet rendezzenek.⁷⁷ Minden jel arra mutat, hogy Empse halálával a klán legtekintélyesebb ága halt ki fiágon, aki eddig a templom feletti kegyúri jogokat gyakorolta, ui. Tamás kanonok – a kijelölt királyi emberek jelenlétében – a templom patronátusának jogát is átadta az örökösöknek. Bonyolította a helyzetet, hogy leánya, Kathleen birtoktalan emberhez ment nőül, így jogot formálhatott arra, hogy az őt törvényesen megillető leánynegyed ne pénzben vagy ingóságban, hanem földben adják ki neki. Az október 3-án tartott beiktatáson Kathleen leánya – az ócsai királyi birtokon lakó – Erzsébet csak a leánynegyed felét vette birtokba, másik fele hűgát illette meg. Mivel Erzsébet férje Hernádi Pál fia Péter volt, sógora, Dénes szükségszerűen hozzájárult a döntéshez, de nem emelt kifogást ellene a többi hernádi birtokos, Balázs fia Tamás, László fia István és – a valószínűleg besnyői vagy inárcsi eredetű – Karachon fia Mátyás sem, tehát még teljes a rokonok közötti egyetértés.

A másik jelentős birtokosztályra – lásd 6.sz. melléklet – 1409. I. 22-én a budai káptalan előtt került sor. Itt Pál fia Dénes intézkedett atyja nővére (Hernádi Jánosné) gyermekeinek örökségéről.⁷⁸ A birtokrészen két fiú (János fia Márton és Péter) valamint négy nővére osztozott, akik valamennyien a környező falvak kisnemeseihez (Harkyani János fia Antalhoz, Inarchi István fia Tamáshoz, Bwdi Antal fia Gellérthez, Dabosi István fia Bolgár dictus Péterhez) mentek nőül. Az örökség tárgyát képező két jobbágytelek anyai ágat megillető jogon (maternis iuribus devolutis) történő megosztása során a belső telket a két szomszédos fundus (Balázs fia Tamás és Fábían telke között) megnevezésével határozták meg. A tartozékok körüljárásakor a hernádi Szent Kereszt templom közepétől, az ablaktól (fenestra) indultak el, ami igen gyakori eljárásnak számított ekkoriban.⁷⁹ A templomtól délre a Szepes- és István-rétje nevű földekhez, a Tövis nevű berekhez, végül Hetény irányába a Cseh-rétje nevű helyhez, valamint az erdőkkel övezett Kun-hegyhez értek. Döntésük szerint a telkekhez tartozó földek harmadának fele Bwdi és Dabasi tulajdona lett, másik fele a többieké, a gyümölcsöst azonban Dénes saját használatára tartotta fenn.

⁷⁷ Bakács: 1012, 1014; Bártfai 450, 454.sz.

⁷⁸ Bakács: 1231; Bártfai: 519.sz.

⁷⁹ Szabó (1969) 111.o.

... pincibus pariter et futuris pincium noticia habiturus Salutem in salute

plene hanc de terra... pincibus pariter et futuris pincium noticia habiturus Salutem in salute... pincibus pariter et futuris pincium noticia habiturus Salutem in salute...

... pincibus pariter et futuris pincium noticia habiturus Salutem in salute... pincibus pariter et futuris pincium noticia habiturus Salutem in salute... pincibus pariter et futuris pincium noticia habiturus Salutem in salute...

A két oklevél lehetővé teszi a korabeli falu néhány sajátosságának felvázolását. A falu középpontjában a templom állt, ennek két oldalán sorakoztak a belső telkek, rajta a jobbágyok és a nemesek (kurián álló) udvarházaival. E házak bizonyára az alföldi parasztházakra jellemző vályogépületek voltak. A kőépület ekkor még ritka, a Pakonyiak, pl. 1418-ban Zsigmond királytól kértek engedélyt erődítés építésére, ami alighanem kőházat jelent. Hernádon kőből bizonyára csak a templom épült (mint a romokban ma is látható pótharaszti) vagy téglából (a vacsihoz hasonlóan); e templom romjai még a XIX. sz. végén is ott álltak a hernádi pusztán.⁸⁰

A telek meghatározásához elég volt a két szomszéd megnevezése, amiből – a környező falvak számos birtokleírásával összevetve – egytűcs falura lehet következtetni. Az 1388. évi osztály alkalmával és most is a két szomszédjal jelölték a belső telket, amihez a határban ki-ki akkora részt kapott – Hernád határhazsnálatára jellemző módon „in uno loco et uno anguli” – egy tagban, amennyi a belső telekhez járt.⁸¹ A szántókat nyilván földközösségben művelték, s csak a legelők, kaszálók voltak személyes hazsnálatban. Személynévi előtagjuk a gazdálkodás régebbi korszakának emlékét őrizi, amikor még elegendő föld állt rendelkezésre a határban, s szabad foglalással lehetett kihazsnítani belőle egy-egy darabot, ami aztán később is megőrizte az első foglaló nevét. Más határrészeknek is külön neve volt a faluban (köztük a Kun-hegy bizonyára a tatár-kun dűlás emlékét őrizte meg, mint már jeleztük). A sok rét a jelentős arányú állattartás bizonyítéka. Az itatás vagy a mélyebben fekvő tavakban, vagy az e célra épített kutaknál történt, Inárcson, Gyónon, Essőn ismerünk ilyeneket (1452: Kerekkwth, 1478: Dorogkwth, 1385: Méneskwth).⁸²

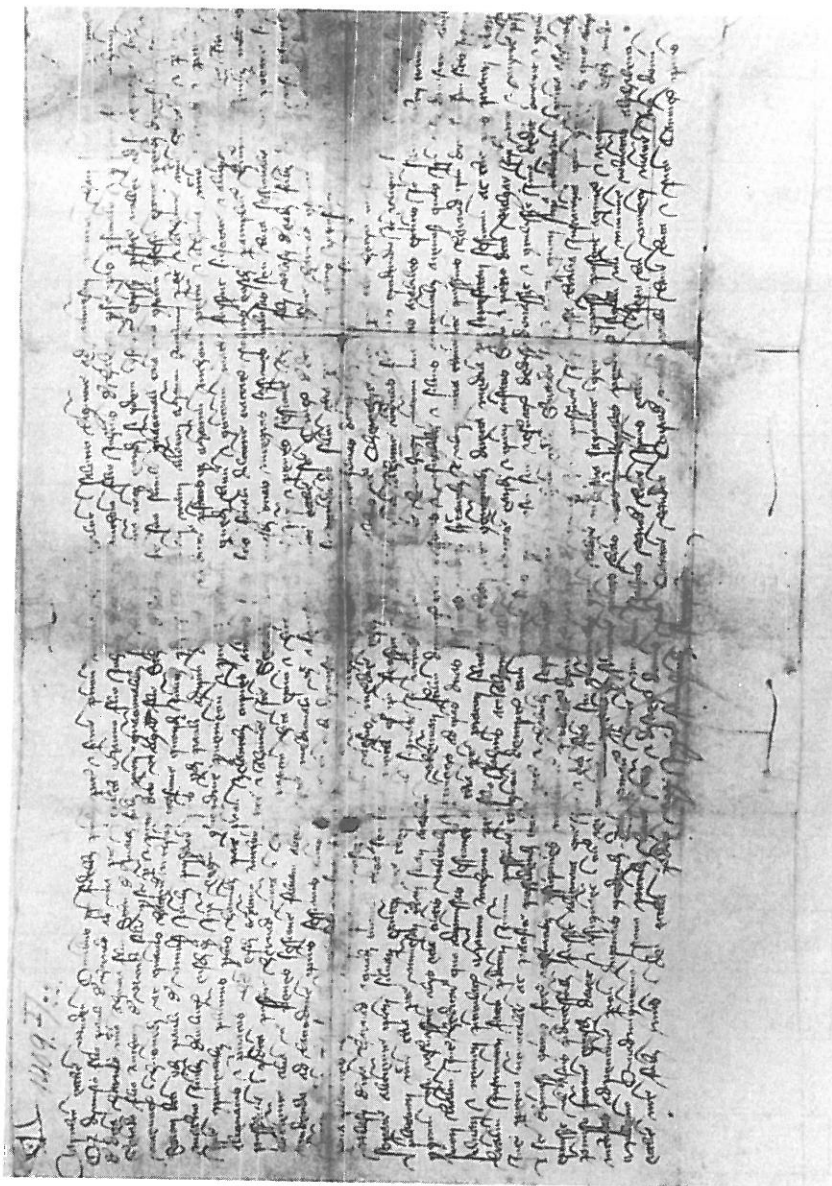
Az oklevelek nemcsak a falu szerkezetéről és a határhazsnálat módjáról adnak tájékoztatást, hanem a demográfiai viszonyokról is. Pál fia Péter tehát Erzsébet révén az Empse-vagyon és a kegyűri jogok arányos részét is megörökölte. Ez fontos feladatokat (a templom karbantartásáról való gondoskodást, a pap utánpótlásának megszervezését stb.) és jogokat is biztosított, a kegyurat megillette a külön hely a templomi szertartásokon, s nem a templom melletti temetőbe, hanem a templomban temették el. Ez magyarázza a vele kapcsolatos jogok pontos elhatárolását.⁸³

⁸⁰ Bakács: 1319, Szabó (1969) 43–44.o.; a két templomromról Dercsényi (1958) I–II. k.: leírás és kép is található (Csévharaszt, Pvcacs.).

⁸¹ Magyar (1975) 45.o.

⁸² Bakács: 991; Bártfai: 1049, 776.sz.

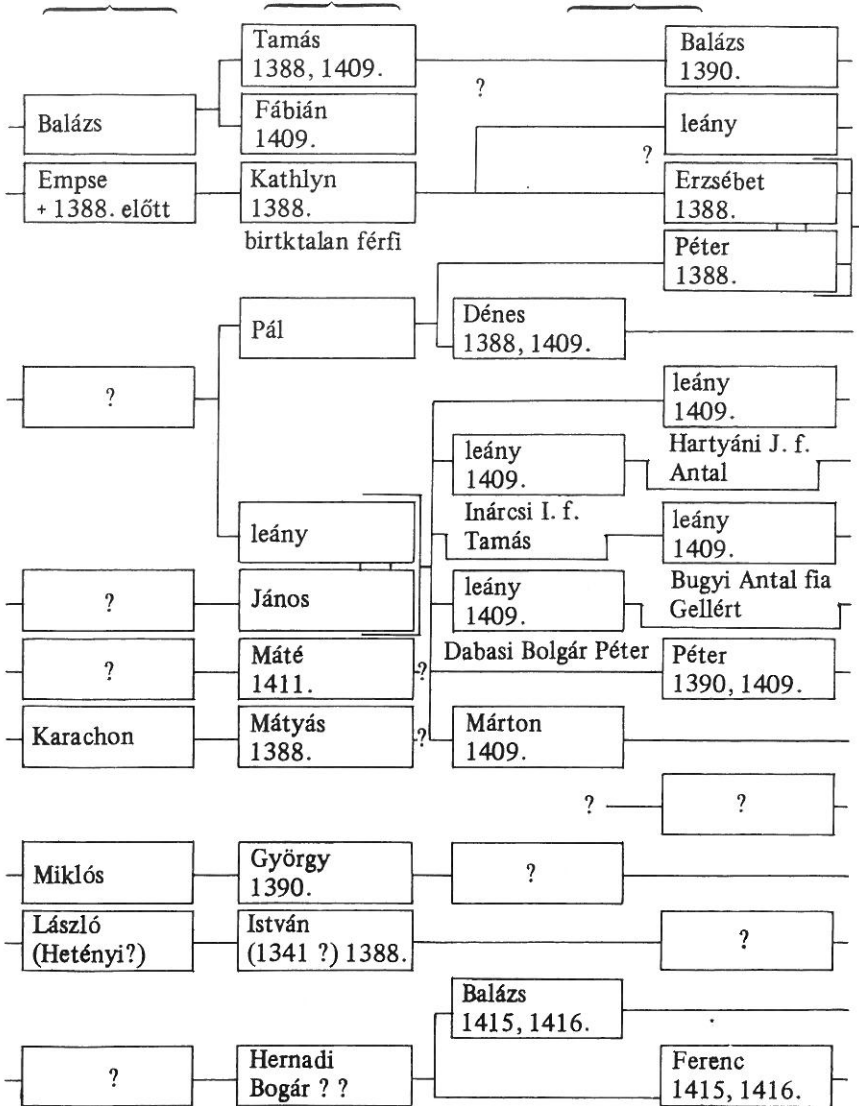
⁸³ Lásd erről Szabó (1969) 195.o.

A hernádi határt leíró 1409. I. 22-i oklevél

XIV.sz. közepe: XIV.sz. második fele:

XV.sz. eleje:

A hernádi kismemesség genealógiai vázlata

A döntéshez hozzájáruló helyi birtokosok közül Karachon fia Mátyás és László fia István több esetben nem fordul elő az írásokban. Az utóbbi valószínűleg azonosíthatjuk azzal a László fia Istvánnal, aki Hetényinek (de Heten) nevezte magát 1341. április 26-án, amikor Dabasi Iván fia Márkkal együtt – a Bicskeyek és más kisnemesek társaságában – tanúskodott egy tápiószecsői perben.⁸⁴ Lehet tehát, hogy ő volt a határban említett Hetény birtokosainak leszármazottja, s ezért használta eleinte ezt a nevet (mellyel többet a középkor folyamán nem találkozunk); mivel azonban a század vége felé beköltözött a templom körül sűrűsödő Hernádra, ettől kezdve Hernádról nevezte meg magát. Ezt sejtethetjük abból is, hogy később a hetényi részeken is birokos Figediné Hernádi László fiai utódjának tartja magát.⁸⁵

Hernádi Tamás fia Balázs és János fia Péter ötvened magával (közte Miklós fia Györggyel) együtt tett esküt a vármegye hatósága előtt 1390-ben, Máté viszont 1411-ben Albertiben, Hernádi Bogár Balázs és Ferenc pedig 1415–16-ban Kolos Jeromosék vacsi beiktatásánál jelent meg királyi emberi minőségben.⁸⁶

Az 1409. évi birtokosztály jól példázza a környékbeli kisnemesekkel való házassági kapcsolatokat is, egyelőre azt, hogy az említett birtokosok Hernádon jutottak részekhez. Ez különösen Bwd-i Antal fia Gellért számára bírt nagy jelentőséggel, aki ekkoriban igen nehéz helyzetben volt. Tudjuk ui., hogy hűtlensége – Marczali Miklós vajda pártütőihez való csatlakozása – miatt 1403-ban Zsigmond király jószágvesztésre ítélte őt. Mivel jelentős nagyságú bugyi földjeit elvesztette – ezeket Soroksári Benedek fiai kapták jutalmul –, Gellértet a deklasszálódástól a hernádi örökség mentette meg.⁸⁷

Összegzésül megállapítható, hogy a XIV. században Hernád szilárd teletszervezettel jellemezhető, differenciált gazdálkodást folytató templomos falu volt. Mint a 7. sz. melléklet is mutatja, a század derekán mintegy 10, második felében legalább 12, a század végén pedig mintegy másfél tucat kisnemes osztozott a falu földjén. Tekintettel arra, hogy a hernádi telkek másik része jobbágytelek volt, a jobbágyok és a nemesek birtokán élő szolganépek családjainak feltételezett számát is figyelembe kell vennünk; vagyis

⁸⁴ Bakács: 529., Bártfai 264.sz.

⁸⁵ Bártfai: 925.sz.

⁸⁶ Bakács: 1019, 1021.sz.

⁸⁷ Bakács: 1162.sz., ZSO. II. 2619.sz.

Hernádot jelentős népességű falunak kell tartanunk. Erre természetesen középkori mércével kell néznünk, mikor is – Szabó István kutatásait alapul véve – a XIV. század magyar falujára átlagosan 23,7 család jutott. Mivel a falvak 56,8%-ában ekkortájt csak 1–15 háztartást számoltak, Hernád népessége feltehetőleg meghaladta a korabeli falusi átlagot.⁸⁸ Tehát jöllehet Hernád a köznemesi falvakhoz tartozott, melyekre kiváltképp jellemző volt az alacsony családszám, az ötös, hetes szorzóval számolva nagy népesség kialakulásának – mint már jeleztük – számos oka volt (összefüggésben állhatott sajátos fekvésével, azzal, hogy két forgalmas út között, a vásároshely mellett és a főváros közelében terült el stb.).

Az életkörülmények alakulása a XV–XVI. században

A századfordulón lezajlott birtokosztályok után Hernádon békésen folyt az élet. Az 1460-as évek második felétől ismét szaporodó oklevelek arra utalnak, hogy ez az idillikusnak tűnő állapot nem tartott sokáig, egy-két nemzedéknyi idő múlva itt is felbukkant a középkori falvak életét keserítő hatalmaskodások, birtokháborítások réme. Ezt részint a birtokok elaprózódása, illetve az adott gazdálkodási viszonyok mellett bekövetkező relatív túlnépesedés idézte elő. A népesedés ütemét sajátos módon tükrözi az Anjou-korban még egynemű „de Hernád” típusú névadási szokások differenciálódása is. Voltak, akik továbbra is csak a falu nevét (Hernádi) használták, mások ezt kiegészítették valamilyen tulajdonságra utaló (1468: Hayas), foglalkozással kapcsolatos (1466: Baráth, 1477: Thwros), az apa nevéből képzett (1512: Bán, Jánosi, Jakabfy), nemzetiséget (1512: Székely) vagy az előző lakhelyet (1466: Gyollyai, 1512: Wngi, 1492: Bay stb.) jelölő ragadványnévvel, melyek használata már általánossá vált.

Kevés az olyan birtokos, akivel csak békés körülmények között találkozhatunk. Közéjük tartozik Hernádi Bay Benedek és Simon, akik Haraszthy Ferenc beiktatásánál jelentek meg a szomszédok között, és járták körbe az örkényi határt 1491-ben.⁸⁹ Nem szerepelnek a konfliktusokban azok a – későbbi defterek szerint is igazolhatóan Hernádon lakó – családok sem, akiknek más faluban is voltak birtokrészeik. Hernádi Bán Gergelynek Péteri környékén (1468), Hernádi Miklósnak (Káposztás) megyeren (1486) voltak birtokai, 1477-ben Gyónon volt birtokrésze Thúros Péternek. E csa-

⁸⁸ Szabó (1978) 199.o.

⁸⁹ Bártfai: 1158.sz.

ládából birtokai alapján Dabasi előnévvel illeti magát 1512-ben István, Rádai előnévvel 1513-ban Máté, 1520-ban pedig Miklós és Péter nevű fia.⁹⁰

Az elszegényedő családok ezzel szemben hamar szembe kerültek egymással. 1468-ban pl. Gyollyai Bakony György fiai (János és Mihály) akadályozták meg, hogy Hernádi Hayas Ambrus és Dénes elfoglalhassák az őket jogosan megillető hernádi földeket. Az ügy Mátyás király utasítására oldódott meg úgy, hogy fogott bírák (vagyis a két fél által azonos számában kijelölt személyek közös) döntése alapján a birtokot megosztották, és a peres részbe a Hayasokat bevezették.⁹¹

Különösen veszélybe kerültek azok a – hernádi és főleg hetényi – földek, amelyek tulajdonosai nem – vagy nem mindig – laktak a faluban. 1466-ban Hernádi László utódai: Balázs fia Ferenc valamint Lőrinc és leánya (özvegy Figedi Lászlóné) tett panaszt, mert Lászlótól örökölt földjeiket Hernádi Baráth Miklós fiai (Kelemen, Lőrinc és Fülöp) elfoglalták. Ország Mihály nádor (figyelembe véve a két fél által bemutatott okleveleket) Baráthékat ártatlanságuk bizonyítása érdekében tisztító eskü letételére kötelezte, a birtokot pedig Figedinének ítélte oda.⁹² 1512-ben Székely (Zekel) Gergely özvegyét (Csempe Miklós lányát), Erzsébet asszonyt érte sérelem, mivel hernádi birtokáról Hernádi Péter, Hernádi Jánosy Péter fiai (Pál és Mihály) és Hernádi Wngi István fia Bálint elvitték a szénatermést. A budai káptalan előtt május 24-én kiállított okirat szerint az ügy békésen rendeződött, ui. az említett birtokosok és rokonuk, János pap őt „teljesen kielégítették”. Erzsébet, aki nem sokáig viselte az özvegyi fátyolt, s Igari Thelegdi Tamáshoz ment nőül, július 14-én – nyilván még előző házasságából származó – fiával, Székely Miklóssal együtt nyújtott be tiltakozást Budán, mivel hernádi birtokát és Hetény (Hethyen) nevű pusztáját Gyóni Miklós, Wathyai Pál és mások jogtalanul elfoglalták.⁹³

Sajátos, hogy ezekbe az ügyekbe két tanult hernádi köznemes is belekeveredett. Egyrészt Hernádi Péterről van szó, aki az 1489. évi megyegyűlésen az esküdtek közé tartozott, 1494-ben pedig Pest megye szolgabírájaként tett jelentést II. Ulászlónak egy vitás ügy elintézéséről. A vidéki köznemesi karrier csúcsát jelentette ez a Hernádiak esetében, ami Péter

⁹⁰ Bártfai: 961, 1122, 1049, 1326, 1330, 1425.sz.

⁹¹ Bártfai: 964.sz.

⁹² Bártfai: 925.sz.

⁹³ Bártfai: 1303, 1310.sz.,

presztízst és vagyonát egyaránt növelhette; tudjuk ugyanis, hogy hernádi földjei mellett Pakony (Paka ?!), Kakucs és tartozéka, a Fileharaszti-erdő is az ő birtoka volt. Megöregedvén úgy rendelkezett (gyermeké nyilván nem lévén), hogy – a sok jóra tekintettel, amit tőle kapott – rokonára, az előző évi hatalmaskodásban vele együtt említett Hernádi Jakabfy Imre fia Jánosra hagyja összes vagyonát. János, aki Pesten volt plébános, az 1513. évi egyezségben kötelezte magát arra, hogy Pétert eltartja, s halála esetén özvegyének kiadja az őt megillető hitbért.⁹⁴

Hernádi Péter és János egyházi és világi pályán való felemelkedését a tanuláshoz köszönhetjük! Az elemi ismeretek megszerzése már régóta lehetséges volt helyben is, mivel más falvak analógiájára joggal feltételezhetjük, hogy a Szent Kereszt templom mellett is működött a plébániai iskola. E falusi intézményekben a „lectura” óráin lényegében a latin nyelv (alapszó-kincs és nyelvtani szabályok, szövegek olvasása és memorizálása stb.) alapjait, a „cantus”-on pedig énekeket tanultak és a liturgiai ismereteket sajátították el a tanulók. A tanítást általában a pap látta el, 1453-ben említik pl. a haraszti plébános két tanulóját (duos scolares plebanii ipsius possessionis) egy súlyos hatalmaskodás kapcsán. 1450 előtt Inárcson a pap már világi képzettségű tanítóval (scolasticus), Szerémi János diákkal (Johannes literatus de Sirimio) osztotta meg ezt a feladatot, aki magas képzettségű ember lévén, később a budai királyi kápolna mellett működő iskola tanítójaként az udvari ifjak alapismereti oktatását látta el. Hernádon is van egy közvetett jellegű információ az iskola működéséről, erre utal 1546–62 között Borbás – Vacson pedig Márton – „Tanító” ragadványneve a török defterben. János és Péter magasabb iskolákba is eljutott, amit megkönnyített, hogy a környékbeli kismesek többsége a Hunyadiak idején már Budán (Inárcsiak) vagy Pesten (Babáldiak) is rendelkezett házzal. Később János plébános pesti lakhelye is lehetőséget teremtett arra, hogy a falusi rokonok a főváros káptalani iskoláiba eljuthassanak, s itt megszerezzék a kor igényeinek megfelelő, világi színezetű, sokoldalú és gyakorlatias jellegű literátus képzettséget. A literátus (diák) nem tanulót, hanem a kor „általános értelmiségi alapműveltségének” birtokában lévő, iskolázott embert jelentett ekkoriban.⁹⁵

A kismesség összefogását, s tudásának – presztízisének – növelését az is indokolta, hogy kellő erővel vehessék fel a harcot a más vidékekről származó és az udvar közelébe törekvő birtokszerzőkkel. Közéjük tartoztak

⁹⁴ Bártfai: 1139, 1178, 1359.sz.

⁹⁵ Bártfai: 793, 765.sz., Káldy-Nagy (1977) 166, 215.sz., Mészáros (1982) 128–131.old.

a Kenderessyek, akik Hevesből kerültek házassági kapcsolatok révén Gyálra, s e bázishelyről kiindulva hamarosan tucatnyi falu határában szereztek földeket. Hatalmas állatállományuk, malmaik, erdők, szántók voltak, ezeken nagyszámú jobbágnép dolgozott. 1451-ben elérték, hogy Mátyás király a hevesi birtokaikat Pest megye hatáskörébe utalta, árutermelő és kereskedő vállalkozásaik zavartalan folytatása érdekében pedig a megyegyűléstől kértek 1500-ban igazolást arról, hogy mint nemes emberek az egész ország területén vámmentességet élveznek. 1463–83 között (a szomszédból származó fehérvári örkanonokkal, Sáry Péterrel, Hunyadi János majd Mátyás király kancellárjával folytatott perek során) megszerezték Essőt, 1520-ban Vacszi Ozsvártól megvették az egész Vacs birtokát, 1524-ben Vanya falu és Dánosegyháza-pusztá fele része került vétel útján a kezükre, tehát territóriumuk egészen Hernád határáig húzódott.⁹⁶

A dikajegyzékekben (adójegyzék, dika = rovás) a XVI. század eleji Hernád rendkívül alacsony portaszámmal szerepel ugyan, de tudnunk kell, hogy ez nem a népesség csökkenését, hanem éppen ellenkező irányú folyamatok érvényesülését jelenti, mely a társadalmi struktúra átrendeződése közben zajlott le. Nevezetesen úgy, hogy a jobbágyság lassan teljes egészében kiszorult a faluból, s helyüket a földet paraszt módra maguk művelő kismesek és a néhány módosabb család szolganépei, zsellérei foglalták el.⁹⁷

⁹⁶ Makkai (1958) I.k. 92.o., Bártfai: 808, 915, 998, 1102, 1210, 883, 1428., 1455.sz.

⁹⁷ Makkai (1958) I.k. 91.o.

HERNÁD ÉLETE ÉS PUSZTULÁSA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN

Hernád demográfiai viszonyai a török uralom első felében

A két forgalmas út között fekvő Hernád bizonyára korán képet alkothatt a „fenséges Padisah” katonáinak módszereiről, mivel a hadak általában a Duna két partján vonultak Budára, de visszavonulás céljára igénybe vették a Bugyin áthaladó Kun utat, s a Hernád mellett elhaladó Kőrösre vezető utat is. 1526-ban és 1529-ben még csak az út menti falvak környékén portyázó csapatok csapásaira lehetett számítani – egyes források szerint⁹⁸ 1526-ban Dabas is a tűz martalékvává vált –, 1541-től azonban alapvető változás állott be a vidék életében, mivel Buda elfoglalása véglegesnek bizonyult, s a korábban Szapolyai által bírt országrészeket az oszmán birodalomhoz csatolták. A magyar származású, – török frazeológiával – „Aszaf bölcsességű” Szulejmán pasa Bagdadból az újonnan megszervezett, s számos szandzsákból álló beglerbégség (vilájet) székhelyére, Budára telepítette át szállását, majd kezdetét vette az a munka, melynek során a feudalizmus itteni rendjét keleti sajátosságaiknak és fejlettségi szintjüknek megfelelően átszervezték.⁹⁹

Jelentős állomása volt ennek Csandarlizáde Halil bég – az első budai defterdár – missziója, aki megszervezte az első nagy összeírást, melynek keretében számba vették a meghódított terület lakott falvait, pusztáit, illetve az ott lakó ráják – a birodalom nem mohamedán alattvalóinak – számát, a beszedhető jövedelmek várható nagyságát. Dabas körzetében 14 helység maradt talpon, a pusztulás főként a Pest közeli utak mentén volt erőteljes (Ráda, Vány, Gyál, Pakony falvai ekkor semmisültek meg).

⁹⁸ Borovszky (1910) 288.o.

⁹⁹ Káldy-Nagy (1977) 70.o.

Hernád és környéke szerencsésen átvészelte a hadjáratokat, amit jól szemléltetnek az 1546–1590 közötti defterek adatai, mely szerint a háztartások (családok) száma a következőképpen alakult:¹⁰⁰

Lakott hely:	1546	1559	1562	1580	1590	átlag:
1. Vacs	48	53	57	54	40	50,4
2. Hernád	35	16	30	30	33	28,8
3. Gyón	9	15	23	27	24	19,6
4. Hartyán	10	12	15	18	14	13,8
5. Vátya	10	9	16	19	21	15,0

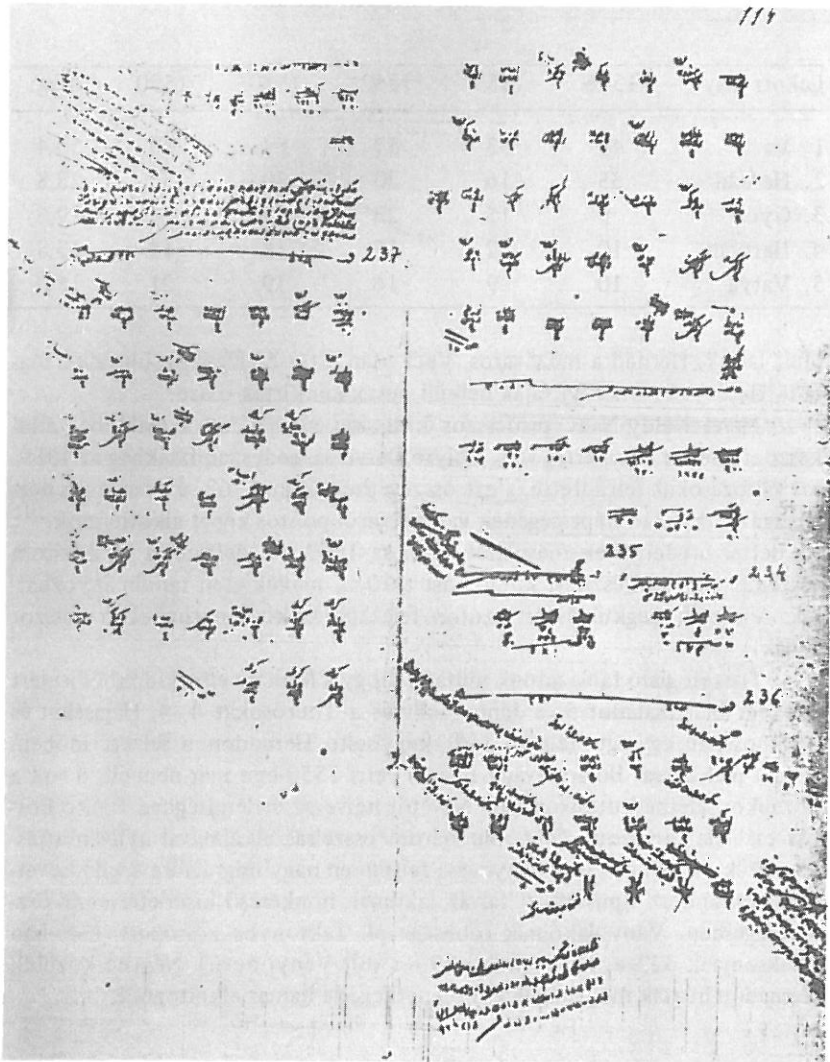
Mint látjuk, Hernád a mezőváros, Vacs után a térség legnagyobb faluja maradt, Hetényt és Örkényt rájuk nélküli pusztaként írták össze.

Mivel Káldy-Nagy professzor kutatásai alapján az a Halil bég által készített defter is ismertté vált, melyre Dervis szegedi szandzsákbég az 1559. évi változásokat feltűntette, s ezt összevethetjük az 1562. évi összeírás névanyagával, Hernád népességének változásairól pontos képet alkothatunk.¹⁰¹ (A defter eredetijének másolatát a 8., az 1562. évi defterét a 9., a három összeírás alapján készített kimutatást a 10.sz. mellékleten tanulmányozhatjuk. A kópiák megküldéséért ezúton fejezzük ki köszönetünket Professor úrnak!)

Összefoglaló táblázatunk mutatja, hogy a Mohács előtti időkből ismert Hernádi Bán családot 5, a Jánosyakat és a Thúrósokat 4–4, Hajasékat és Jeromosékat egy-egy felnőtt férfi képviselte Hernádon a jelzett időben. A falu plébánosa, Borsos (vagy Buzás) Petri 1559-ben már nem élt, ő volt a középkori Hernád utolsó papja. Nevéről ítélve az értelmiséghez Tanító Borbás családja tartozott, őket mindhárom összeírás alkalmával nyilvántartásba vették. A 79 név tanulmányozása feltűnően nagy migrációra enged következtetni, ami az elpusztított falvak lakóinak honkereső kísérleteivel áll összefüggésben. Vány lakóinak többsége pl. Taksonyba költözött (1546-ban a taksonyiak 32%-a, 13 év múlva 39%-a volt Ványi nevű). Négyen közülük Hernádon húzták meg magukat átmenetileg, de hamar elköltöztek.

¹⁰⁰ Káldy-Nagy (1985): 235, 631, 648, 230, 217.sz.

¹⁰¹ Káldy-Nagy (1977) 215.sz. és Káldy-Nagy (1971.) 308.sz.

Hernád 1559. évi török adóösszeírása

307

~~Handwritten text, crossed out with a horizontal line.~~

308

Handwritten text in a cursive script, arranged in several lines.

309

Handwritten text in a cursive script, arranged in several lines.

305

Handwritten text in a cursive script, arranged in several lines.

306

Handwritten text in a cursive script, arranged in several lines.

Név	1546	1559	1562
Acsai János	1.N	+	
Bán Gáspár	2.N	1.N 300	1.N 200
– fia Tomás	3.	2.	2.
Bán István	4.N 80	sz	
– fia Boldizsár	5.	sz	
Bán Bálint			3.N 50
Bartos Petri	6.N	3.N	
– fia Benedek		4.	
– testv. Máté	7.	+	
Boldis Bálint	8.N	sz	
Boldizsár Antal	9.N	+	
Boldizsár Mihál			4.N
Boldizsár Sebestyén			5.N 200
Boldizsár Lőrinc			6.N
Borsos Petri pap	10.	+	
Csehi Mihál			7.N
Darabos Matias	11.N	+	
Dőrő Petre	12.N	5.N 150	
– fia Benedek	13.	6.	
Dóci Máté			8.N
(J)Eromos Matias	14.N	7.N	9.N
Gál Orbán			10.N
Gőgős Sebestyén	15.N	8N 150	
– fia Lőrinc	16.	9.	
Hajas Borbás	17.N	sz	
Halicsi Mihál			11.N
Hatvani Mihál			12.N
Horhi Ambrus	18.N	sz	
Horhi Máté	19.N	10.N	
Horhi Miklós			13.N
Horhi Benedek			14.N 150
Jánosi Mihál	20.N	11.N	
János Gergel	21.N	+	
János Ambrus			15.N
– fia Mihál			16.
Kovács Gergel	22.N	sz	
Kis Mihál	23.N	sz	
Kilián Ferenc	24.N	12.N,150	17.N 150

Név	1546	1559	1562
Monori Alberd	25.N	sz	
Nagy Kelemen			18.N
Német Lőrinc			19.N 150
Német Márton			20.N
Nyári György	26.N	+	
– fia János	27.	13.	
– testv. István	28.	14.N	21.N
Nyári András	29.N	+	
Nyári Lőrinc			22.N
– fia Tomás			23.
Pándi Gáspár	30.N	+	
Parád Tomás			24.N
Somogyi Gergel	31.N	15.N	
– fia Máté		16.	
Somogyi Imre	32.N	sz	
Szalai Dimitre	33.N	17.N	25.N
Szúnyogi Balázs	34.N	18.N	26.N
– testv. Orbán	35.	+	
Szúnyogi Tomás			27.N
– fia Lőrinc			28.
Tanító Borbás	36.N	19.N	29.N
– fia István		20.	
Tas(i) Lőrinc			30.N
– fia Mihál			31.
Túrós Antal	37.N	+	
Túrós János	38.N	+	
Túrós Gáspár	39.N	21.N	32.N
– fia Tomás		22.	
Vadasi János	40.N	23.N	33.N
– fia Mihál			34.
– testv. Ferenc		24.	
Vadas Gergel	41.N 100	+	
Vadas Tomás			35.N
– fia Ferenc			36.
Vadasi Miklós			37.N
Váni György	42.N	sz.	
-- fia Gáspár	43.	25.	

Név	1546	1559	1562
Váni Filíp	44.N	sz	
Váni Alberd	45.N	sz	

Jelölések: „1” = nőtlen férfi sorszáma (betűrendbe szedve),
 „N” = nő, „sz” = megszökött, „+” = meghalt, „150” = juhok száma.

Hernád lakói 1546–62 között a 3 defter alapján

Átmeneti menekülteket sejtethünk az olyan személyekben (Acsai, Monori stb.), akik általában csak egyszer fordulnak elő, s nevükben – szülőfalujukra utaló – helynevet viselnek. Néhány családról (Thassyak, Nyáriak, Szúnyoghya, Pándiak, Vadasok) azonban okkal feltételezhető, hogy már korábban kapcsolatba kerültek a hernádiakkal, s feltehetőleg vétel vagy házasság útján voltak itt földjeik.

Vessük össze az öt összeírás hernádi lakóinak összesített adatait!

Év	családfők	nőtlen férfiak	nőtlen testv.	egyéb nőtlenek	összes férfiak	dzsizje-adót fizetők
s z á m a						
1546	35	5	3	2	45	16
1559	16	8	1	–	25	21 (!)
1562	30	7	–	–	37	30
1580	30	5	–	10	45	28
1590	33	8	9	3	53	25

Mint látjuk – s a névsoron is tanulmányozhatjuk – 1559-re 10 családfő, 2 nőtlen testvér és a plébános elhúnyt, tizenketten pedig megszöktek a faluból. Az első 13 év vándorlási különbözete tehát -55% (25 fő) csökkenés! A megmaradt 20 férfi (14 családfő, 4 nőtlen fiú, 1 nőtlen testvér és egy egyéb nőtlen személy) közül ezen idő alatt ketten megnősültek, a szököttek helyén viszont csak öt férjisorba került sarjadékot találunk (beköltözés nem volt), az összeírtak száma 44%-kal csökkent. 1562-re aztán – főleg a folyamatos be- vagy visszaköltözések révén – az összlétszám 48%-kal, 1580-

ra újabb 21%-kal, végül 1590-re ismét 17%-kal nőtt; a fél évszázad alatt így mintegy 17%-kal bővült a lakosság együttes száma.¹⁰² Minden jel arra mutat, hogy a rendeződés után a lakosság megtanult alkalmazkodni a helyzethez, ami nemcsak a lélekszám (ötös-hetes szorzóval kalkulálhatunk erre) stabilizálódásán, hanem azon is megfigyelhető, hogy a vidékről származó, ezekben az évtizedekben szolgabírói tisztséget viselő kisenemesek többségét a falujában: Bugyin, Besnyőn (Nyilas János stb.) vették nyilvántartásba a törökök.¹⁰³

A lakosság török adóterhei

Amíg a magyar adózás a jobbágytelket (a „portát”, melyet az igaerő, a vetésterület, az állatállomány és a munkaképes egyének száma alapján alapítottak meg), a törökök – mivel törvényeik szerint a föld a szultáni kincstárt illette és a rájuk csak használati jogon bírták – a földön élők termelő erejét vették nyilvántartásba. Ez jelentősen fokozza forrásértéküket, ui. pl. az 1565. évi magyar (megyei) adólajstromban mindössze Vacson találunk (jobbágyi állapotú lakóival összefüggésben) 40 portát; Gyónon csak 15, Vatyán és Hartyánon 5–5 portát írtak össze, Hernád pedig portaszám nélkül szerepel.¹⁰⁴

Vizsgáljuk meg Hernád török adótételeinek alakulását!¹⁰⁵

Adótétel:	1546-ban	1562-ben	1580-ban	1590-ben
1. Búzatized	230 kile	100 kile	50 kile	80 kile
2. Kevert tized	44 kile	50 kile	80 kile	90 kile
3. Méhkasok száma	20 db	10 db	25 db	50 db
4. Báránytized	15 db	39 db	25 db	25 db
5. Sertések száma	–	15 db	100 db	103 db

¹⁰² Káldy-Nagy (1985) 302–303.o.

¹⁰³ Bártfai: 1578.sz. stb.

¹⁰⁴ Bártfai; 1653.sz.

¹⁰⁵ Káldy-Nagy (1985) 303.o.

Adótétel:	1546-ban	1562-ben	1580-ban	1590-ben
6. Len, legmag, kendertized	–	80 akcse	25 akcse	25 akcse
7. Szénatized	100 akcse	–	–	–
8. Széna és tűzifaadó	–	600 akcse	800 akcse	1250 akcse
9. Szalma ára	–	–	50 akcse	45 akcse
10. Bitang jó- szág ára	–	200 akcse	–	–
11. Menyasszony- adó és hordó- adó	–	–	együtt:	25 akcse
12. Birságpénz	15 akcse	120 akcse	150 akcse	100 akcse

Az emim először a „hane” – vagyis azon háztartások számát állapította meg, amelyek az ingatlan vagyonukon kívül legalább 300 akcse (török ezüstpénz) értékű ingósággal rendelkeztek. 1546-ban – mint az előző, a hernádi lakosság összesített statisztikai táblájáról leolvasható – a háztartások 46%-át (csak 16 családot) csatoltak a hane-k közé. Nekik kellett megfizetniük az évi 50 akcse harádzs-részt, amit dzsizje- vagy (mivel az 50 akcse egy magyar forintnak felelt meg) filori-adónak is neveztek. 13 év múlva az összes önálló családot, s rajtuk kívül – vagyonuk alapján – 5 nőtlen férfit is dzsizje-adó fizetésére köteleztek (21 fő), 1562-ben a háztartások 100%-át, 1580-ban 93%-át, 1590-ben 76%-át terhelték meg a „császár adajával”. A hane után hadjáratok esetén avariz adót is szedtek, s nekik kellett évről-évre megfizetni az ugyancsak 50 akcse értékű kapuadót, ami a török földesúri jövedelmek első tétele volt.¹⁰⁶

A földesúri adók nagyobb hányadát az – előző három év természetesen alapján megállapított – terménytizedek és a különféle jogcímen kivetett adók alkották. (A táblázaton szereplő mértékegységek közül az 1 kile olyan űrmérték, amely 35,27 liternek felel meg. Ebbe 25,65 kg búzát vagy 22,27 kg árpat lehetett tölteni. A búza ára kilenként 1546-ban 10, 1562-ben 12, 1580-ban 14, 1590-ben 15 akcse volt, 1546–59 között egy szekér szénáért vagy egy bárányért 10 akcsét számoltak.)¹⁰⁷

¹⁰⁶ Káldy-Nagy (1977) 14.o.

¹⁰⁷ Káldy-Nagy (1985) 9–11.o.

A terményjáradékok községi mennyiségei jól tükrözik a falu termelési struktúráját és anyagi körülményeiket is, melyet az egy családra jutó termésátlagok fejeznek ki adekvát módon. Az 1546. évi adatok még a hadjáratok által megtépázott falu képét idézik. Ezt jelzi a gyenge közepesnek értékelhető, családonkénti 78 kile (búza és kevert együtt) gabona, a 2–3 szekér széna termésátlaga és a kis állatállomány is, ami egyúttal magyarázza a dzsizje-fizetők alacsony számát. A búza és a különböző gabonafélék komponenseiből álló kevert gabona családi átlaga 1562-ben 50, 1580-ban 43, 1590-ben 51 kile volt, vagyis gabonát csak a minimális szükségletek kielégítésére termeltek, s a súly az állattenyésztésre tevődött át. Ezt bizonyítja a – tűzifával együtt kirótt – szénaadó rohamos növekedése, ami a „bitang jószág ára” tétellel együtt jelentős mértékű marhatartásra enged következtetni. A gabonatermés visszafejlesztését nemcsak a szarvasmarha, hanem a juhtenyésztés is ellensúlyozta. A faluban (v.ö. a 10.sz. tábla juhok számára vonatkozó adatát is!) 1546-ban még csak 3 gazdának volt 225 juha, 1559-ben már négynek 750, 1562-ben hatnak 900, s ekkor 39 bárányt adtak le tized fejében. Úgy tűnik, ekkoriban kezdtek áttérni a sertésenyésztésre is. 1580-ra 15-ről 100-ra nőtt a disznók száma, a bárányoké lényegesen csökkent. Tehát a sertésartás került fölénybe, 1590-ben 103 db-ot számoltak belőle, míg bárányból csak 25 darabot fizettek tized fejében, s a névsorok szerint is csak 3 gazdának volt nagyobb (100, 60 és 50) összesen 210 darabos juhnyája. A hernádiak állandóan méhészkedtek, szőlőtermésük nem volt jelentős (lásd: boradó!), miként a háziipar szempontjából fontos len-, kender termelése sem; a zöldség- és gyümölcsfélék pedig bizonyára azért hiányoznak az adótételek közül, mivel nem haladták meg a családok minimális szükségleteit. A népesség szaporodásával ellentétben a 90-es években mintha egy kissé visszaesett volna a fejlődés (ekkor 3 szolgát is nyilvántartásba vettek).

A lakatlan puszták jövedelmeit 1559-ből ismerjük. Hetény és Örkény adatai a puszta hasznosításának módjára is rávilágítanak.¹⁰⁸

Puszták:	Tizedek:	búza	kevert	árpa	széna
Hetény		30 kile	—	3 kile	11 szekér
Örkény		12 kile	8 kile	—	4 szekér

¹⁰⁸ Káldy-Nagy (1985) 236., 411.sz.

Mivel Örkény-pusztának a birtokosát sem ismerték, 300 akcse birtoklási illeték fejében egy Hűszrev nevű török vette „tapu”-ba, a tizedek megfizetése ezért reá hárult. Feltűnő, hogy Hetény termésmennyisége 130 kile gabonával és 70 szekér szénával meghaladta az örkényit. A korábban hernádi kezelésben lévő Hetény-pusztát ekkoriban „Vacs falu kezén” találjuk, akik azt „szánják, vetik és” az érte járó váltságot a török földesúrnak egy összegben fizetik. A vacsiak a mikebudaiakkal közösen Csátpusztát (tőle keletre) is használták, a vatyaiak pedig Dánospusztát szántották-vetették.¹⁰⁹

Malomkerekek után Besnyőn, Sáriban, Dabason, Gyónon (tehát a Sárvíz menti falvakban) és Vacson vetettek ki adót, a hernádiaknak tehát volt hol megőrizni szerény gabonatermésüket.

A török feudalizmus sajátosságai közé tartozott, hogy e falvak, puszták szolgálati birtoknak számítottak – a török földesúr személye ezért gyakorta változott –, jövedelmeik fejében pedig kategóriánként meghatározott számú jól felszerelt katonát kellett kiállítaniuk hadjárat esetén. A timár-birtokos szpáhi (lovass katoná) általában néhány falut, pusztát mondhatott magáénak, s jövedelme évi 20 000 akcse alatt volt, a rangosabb ziametbirtokos jóval több falu, város, puszta évi 20–100 000 akcse közötti jövedelmét élvezte, az ennél nagyobb jövedelmű birtok pedig a hász kategóriába tartozott.

A földesúri jövedelmek Hernádon és környékén a következők szerint alakultak (T = timár, Z = ziamet, H = hász, SZ = szultáni hász-birtok):

Helység	1546	1559	1562	1580	1590 (akcse)
Vacs	Z:1270	Z:6910	Z:16170	SZ:20000	SZ:20000
Hernád	T:3625	Z:3087	Z:4435	T:4235	? :5235
Gyón	T:1310	T:3081	T:5627	SZ:8000	? :8000
Hartyán	T:4670	T:2020	T:2982	Z:6000	? :4050
Vatya	T: 400	T:1658	T:2915	Z:2930	? :5000
Hetény	–	T: 488	(Vacsnál)	T: 500	? :1000
Örkény	T: 300	T: 232	–	T: 400	? : 400

¹⁰⁹ Káldy-Nagy (1985) 631., 144.sz.

Hernád török földesúri jövedelmeit 1546-ban Kejván vojvoda, majd Veli bég embere, Kurd élvezte. 1559-ben és 1562-ben Szefer, a hatvani liva szpáhijainak miralaja ziametjéhez tartozott, 1580-ban pedig Jahla testvére – az Örkény-pusztja jövedelmeit is élvező – Veli volt a timár-birtokos. (Örkény előbb Dzsáfer és Ferhád, majd Mehmed timár-birtokának részét képezte). Hetény-pusztja Dzsáfer bin Abdullah tímárnak, 1562-ben (mivel Vacccsal együtt vették jegyzékbe) Oszmán és Ibrahim ziametjének, 1580-ban pedig Piri bin Ali timár-birtokának jövedelmeit gyarapította. (L.: 100. jz.!)

Hernád 1552–53-ban és 1565/66-ban a magyar adólistákon portaszám nélkül szerepel, ami nyilván kuriális jellegével függ össze. Kevésbé magyarázható – a váci püspöktől az egyházi tizedek szedését bérlő – Gémes Ferenc egri katona eljárása, aki – a hasonlóan népes Inárccsal és Besnyővel együtt – 1562–82 között Hernádot is praediumnak, pusztának jelölte meg. Bizonyára érdeke fűződött ahhoz, hogy a valós helyzetet megbízói előtt eltitkolta.¹¹⁰ Borsos Petri halála után Hernád – s hamarosan a többi falu is – plébános nélkül maradt. A vallási életben keletkezett űrt ezekben a válságos évtizedekben a protestáns prédikátorok töltötték ki. Ezt jelzi Chobot a XVI. század végi Ócsán, de erre utal az is, hogy később (1640-ben) Kőrös városa a Sáriból menekülteknek adott 50 dénár segélyt a templom felújítására, továbbá az, hogy végül a vacsiak is az erős protestáns felekezetéről ismert Kőrösön telepedtek meg papjukkal az élen, ami aligha következett volna be, ha „pápiásták” maradnak.¹¹¹

A lakosságról egyébként elvéve maradt más forrás. 1575-ben – a defterekből megismert – nemes Hernádi Jeromos Matiasz váltotta ki az ugyancsak Hernádra települt Thassyak egyikének, Thassy Pálnak a haragját, mert Tasson lévő birtokrészét 78 forintért el akarta adni. Thassy az egri végváriak között vitézkedett, a solti székben 4, Pest megyében 6 faluban voltak birtokrészei. Mivel halála után felesége – Chompor Sára – újból férjhez ment, 1583-ben olyan döntés született, hogy ezeket a birtokokat Thassy törvényes örököseinek, Halmy Gábornak és Ráday Gergelynek kell átadni, ami meg is történt.¹¹² A Rádayakról meg kell jegyeznünk, hogy falujuk 1541. évi pusztulásakor a Felvidékre költöztek, s helyzetük rendezése után néhányad magukkal felvállalták a végvári vonal mögé menekült vármegye ügyeinek intézését.

¹¹⁰ Bártfai: 1581, 1592, 1653.sz., Párdányi (1975) 58, 107.o.

¹¹¹ Párdányi (1975) 60.o., Chobot (1915/I.) 36.o., Novák (1978) 20.o.

¹¹² Bártfai: 1680, 1706.sz.

Thassyhoz hasonlóan Egerben vállaltak végvári szolgálatot Buda eleste után a Kenderessyek is. Az 1552. évi hadjárat okozta csalódás után Lőrinc – úgy látszik – elpártolt Ferdinándtól, de birtokaira rokonai igényt tartottak. Ezt jelzi, hogy 1556-ban a vacsi és más környékbeli részek védelmére Székely Miklós – a Dobót Zárkándy Pállal együtt felváltó – egri várnagy kapott megbízást I. Miksától. A helyzet rendeződött is, Boldizsár és István – Bártfai szerint elmaradt zsoldjuk kompenzálásaként – 1568-ban nova donációval („új adomány”) kaptak megerősítést tucatnyi birtokukra. Kenderessy István 1574-ben török fogságba esett, s hogy magát kivált-hassa, 1200 forintért Boldizsárnak adta zálogba földjeit. Az ügy kissé homályos, ui. Kenderessy nevét leginkább kalandor akcióiról ismerték. A bécsi udvar egyik informátoraként – kémszolgálat kiépítésével, levelek hamisításával (!)-jelentős szerepe volt abban, hogy 1569-ben Dobót és a költő-katona apját, Balassa Jánost börtönbe vetették. A budai pasával való kapcsolatainak lelepleződése után Kenderessy kétkulcsos politikájára is fény derült, elfogták, életét 1575-ben börtönben fejezte be. Balázs is férfi utód nélkül hunyt el. Leánya és özvegye jelképes beiktatását 1579-ben Egerben tartották. Ezen számos környékbeli kismemes és a család vatyai és vacsi jobbágynai is megjelentek.¹¹³

Összegezve megállapítható, hogy 1541 után a falu élete jelentős terheléssel folyt tovább, a nép pedig fél évszázad alatt felismerte és sikeresen alkalmazta a túlélés lehetséges stratégiáját.

A pusztabérletek kora

A túlélés reményei a 15 éves háború elején szertefoszlottak! 1594 nyarától „fékezhetetlen tatár segédc csapatok” lepték el vidékünket, kik a népet „rettenetes förtelmességgel sanyargatták”, midőn telente a lakosság házaiba szállásolták el magukat. A falvak teljes kiélése után 1597-ben kétszer is végigrabolták a vidéket, melynek során „kit levágának, s kit elvisznek az szegénységben” – írja levelében Hartyáni János alispán –, s végül „az egész nép megfutamodék.” Az eseményeket túlélő lakosok egy része visszazállingózott ugyan, de a falu újjáélesztése csak Ócsának és Nemedinek sikerült. Hernád lakóira is a menekültek keserű sorsa várt.¹¹⁴

¹¹³ Bártfai: 1590, 1663, 1665, 1677, 1685, 1686.sz., Hóvári (1985) 60–63. o. Kenderessy ügyleteiről.

¹¹⁴ Makkai (1958) 106–109.o.

Az egykori vásároshely, Vacs pusztulására még fél évszázad múlva is úgy emlékezett a lakosság – írja Makkai László – mint életük szomorú fordulópontjára, s valóban! A Kőrösre menekült Kis István mondta el tanúvallomlásában 1642-ben, hogy vatyai fiú voltam és „gyermekeségmentül fogva ember koromig ott nevelkedtem, s marhapásztor voltam Vacs nevű helynek elrablásáig.” A 90 esztendő, Ócsán lakó Rátz István is úgy határozta meg 1651-ben élete egy fontos eseményét, hogy akkor „házasodtam meg magam, mikor a Tisza, Duna között lévő, Pest elein lévő Vacs nevű falu elpusztult.”¹¹⁵

A lakosság persze nem menekült el azonnal, Hernádon is voltak, akik megkísérelték az élet folytatását. Közéjük tartozott Bán Tamás és Bálint (az utóbbi halála után felesége Szalay Gáspárhoz ment nőül) s talán az Inárcsi Farkasok családjából való Sánta Bán Balázné. Farkasék másik veje, Lovas László egy idő múlva Szendrőre (vár a Felvidéken) költözött, inárcsi földjeit pedig 1653-ban Kőrösre menekült apósáéknak adta el. A földnek ekkor még jó ára volt, 160 magyar forintot, 2 négy éves tulkot, 2 pár karmazsincszimát és egy vég májszín abaposztót számoltak érte. A közelebb élő birtokosok is ügyeltek érdekeikre, bizonyítja, hogy Lovas később – vesztére – újra megjelent a vidéken, de mivel „Hernádot rabló módjára bitangolta el jogos tulajdonosaitól”, kerékbe töréssel büntették.¹¹⁶

A XVII. század derekán Hernád üszkös romjait már benőtte a fű, s mint tudjuk, a vacsiaknak sem sikerült megmaradni a kietlen tájon. 1652-ben Abdi budai defterdártól kértek a „vitéz oszmán harcosok” zargatásai ellen védelmet nyújtó útlevelet, s papjuk vezetésével Kőrösre telepedtek át.¹¹⁷

A Bánok egyik ága (1661) és Kovács Pál (1666) Kecskeméten, Kovács János a Heves megyei Horton (1668), a Ványiak egyike (1690) Kőrösön vert gyökeret.¹¹⁸ A távolba szakadt birtokosok továbbra is kapcsolatban maradtak elpusztult falujukkal: Kovács Pál felesége, Ványai Zsuzsanna 1638-ban, Kécskey András 1639-ben tiltakozott a hernádi birtok határainak megsértése miatt.¹¹⁹ Röviddel később Halmy Gábor lépett fel a Thassy

¹¹⁵ Novák (1978) 14.o.

¹¹⁶ Bártfai: 497–498.o.

¹¹⁷ Az útlevél teljes szövegét Hornyik alapján közli Keresztényi-Cserháti (1981) 12.o.

¹¹⁸ Borosy: 668, 1058, 1201, 2423.sz.

¹¹⁹ Borosy: 1638.sz.

Páltól örökölt hernádi birtok védelmében, majd Kovács Istvánnal együtt emelt szót a jogtalan követelésekkel előálló Sárközi Mátyás ellen.¹²⁰ 1643-ban Pest-Pilis-Solt vármegye alispánja, Battik János és Bicskei András is Hernád miatt tiltakozott, 1663-ban pedig a Horton élő Kovács János. Hernádra a Fáyak is rá akarták tenni kezüket, ellenük 1668-ban Szentiványi Mihály lépett fel.¹²¹ A Hernád sorsát figyelemmel kísérő kisnemesek életére vonatkozó adatok szerint, helyzetüket sikerült konszolidálni. Kovács Pál pl. – aki 1638-ban Jánosy Pállal együtt vallott prokurátort – 1641-ben, Ványi István 1690-ben címeres levél (ármális) megszerzésével is nyomatékot adott származásának.¹²² Kovács Jánost 1668-ban a megyei esküdtek közé választották, Thassy Mihályt (1666) pedig szolgabíróvá.¹²³

Hogy miért volt számukra oly fontos a puszták sorsa még ennyi idő múlva is? Azért, mert az elpusztult falvak lakóival felduzzadt mezővárosok és az újjáéledt népesebb falvak lakói bért fizettek érte, hogy hatalmas gulyákat, méneseiket, nyájaikat ott legeltethessék. A Kőrösön élő Farkas István nyilván azért fizetett saját inárcsi földjei után 10 ezüst tallért 1655-ben Mahmud agának, mert megérte neki.¹²⁴ Hernádot is ilyen célra használták. Ezt bizonyítja Kovács János 1668-ban vármegyéhez benyújtott panasza is, melyre az adott okot, hogy Hernádpusztát a kőrösiek, a ráckeveiek és mások jogtalanul használták.¹²⁵ Kőrös volt az egyik legnagyobb legelőbérlet, fel egészen Pakonyig bérelte a pusztákat, a század közepén Pótharasztot meg is vették.¹²⁶ Vatyát pl. Katona Benedektől 1632-ben 8 forintért bérelték, és „még adtak egy karmazsin csizmát (F. 2, den. 50), hogy a város ökörcsordája az idén a tóban ivott”. A szerződésben azt is kikötötték, hogy „mikor nem iszik, akkor semmit se adjanak.” 1638-ban Hartyánpusztá után, „hogy vezér urunk számára megkazaltattunk, Hartyáni Mátyás és Dul Mihály uram által fizettünk F. 20. ismét karmazsin csizmát kapcástul F.8, den 35.” Elpanaszolták azt is, hogy Csév(haraszt) után „nem kazaltunk”, de Ráday András emberei mégis „erővel ránk vetettek”, s 3,5 tallért meg egy vég

¹²⁰ Borosy: 92.sz.

¹²¹ Borosy: 201, 828, 1222.sz.

¹²² Borosy: 13, 252, 2423.sz.

¹²³ Borosy: 1205, 1058, 1358.sz.

¹²⁴ Bártfai: 502.o.

¹²⁵ Borosy: 1201.sz.

¹²⁶ Novák (1978) 87.o.

patyolatot vittek neki jogtalanul Szécsénybe. Az árendált pusztákat a város saját lakóinak adta bérbe. Jakus András pl. 60 dénárt fizetett 1671-ben a város kasszájába a vatyai szénabér után, Jó Máté 1656-ban 1 tallért a pótharaszti legeltetésért, 1645-ben ugyanitt 18 kőrösi gazda legeltetett, 1679-ben pedig Csete Gergely fizetett érte 10 tallért.¹²⁷

A pusztabérlet tehát különböző pénzügyi tranzakciók láncolatából állt; a török és a magyar, a nemes, a paraszt és a város egyaránt igyekezett maximális hasznot húzni belőle. A század második felében – a török uralom gyengülése, majd kiűzésük napirendre kerülése idején – a puszták jelentősége szükségszerűen felértékelődött, nagyobb anyagi áldozatot is érdemes volt hozni a tulajdonjog megszerzéséért. A Kőrösön élő Beretvások – írja Párdányi – Hernád-, Hartván- és Kakucspusztá területén szereztek részeket.¹²⁸ Érdemes megismerkednünk Hernád új birtokosának nacionáléjával is. A varjasi jobbágy, Beretvás János 1645-ben szerepelt először a kőrösi számadáskönyvekben marhaszám nélkül. 1658-ban 12, 1661-ben 21, 1678-ban 298, 1682-ben már 300 marha után fizetett adót. István 1667-ben már elég vagyonos volt ahhoz, hogy jobbágyi szolgáltatásait földesurától, Keglevichtől egy összegben megváltsa, kikötvén egyúttal azt is, hogy Keglevich ármálist is szerez neki az udvarnál. 1690-ben már a városi nemesek között írták össze, 1675-ben pedig elfoglalhatta a főbírói széket is.¹²⁹

Míg Hernád új birtokosának így hozta meg a szerencsét a nehéz emlékezetű XVII. század, a pusztán alig változott valami. A „deserta” helyek között szerepelt a váci püspökség tizedjegyzékében, s így írták össze a kilencvenes években is.¹³⁰ Pedig közben nagy jelentőségű események történtek országunk életében, Buda bástyáiról végleg lekerült 1686-ban a lófarkas zászló. A kibontakozás – mint tudjuk - mégis jó fél évszázadot várattott magára (ekkor jelennek meg a környéken majd az első telepések, s szerveződik faluvá Gyón, Sári, Dabas, Bugyi); Hernád, Inárcs, Vatya, Gyál, Pakony élete pedig csak századok múlva regenerálódott.

¹²⁷ Idézi Novák (1978) 80–81.o.

¹²⁸ Párdányi (1975) 63.o.

¹²⁹ Novák (1978) 42–44.o., a családról Nagy Iván (R: 1858/II) 25.o.

¹³⁰ Párdányi (1975) 60.o., Borovszky (1910) I/154.o.

Két korszak határán

Hernád pusztáin még a XVIII. sz. elején is csak a ridegpásztorok szállásaival számolhatunk. Őket sejtethjük a mögött a négy háztartás mögött, mely után 1702-ben a régi birtokosokra fegyverjog megváltása (ius armorum) fejében 61 Ft. és 80 dénárt vetettek ki. 1727. VII. 29-én, amikor a környékbeli nemességnek be kellett mutatnia a birtokjogot igazoló okmányokat az Újszerzeményi Bizottság előtt, a régi családok többsége – így a Hernádiak, Hartványiak, Vatyaiak, Gyóniak – kihalt, illetve elvesztette birtokait, helyüket pedig egy új birtokos réteg foglalta el, akiknek személyét Hernádon a Beretvások, később a Beleznay grófok képviselik.¹³¹

Vegyük szemügyre a Hernád környékén kialakult helyzetet! A Gyóniaknak már a XVII. század közepén megszakadt a kapcsolata névadó falujukkal, 1668-ban az Eszterházyak rendelkeztek felette, mivel jogaikat a kunszentmiklósiak megsértették. A puszta református magyar jobbágyokkal való telepítése 1730 körül vette kezdetét (ekkor nádori adománnyal már Rákóczi egykori testőrkapitánya, Halász Péter kezén volt), őket az 1740-es évek közepén Zlinszky János részben szlovák származású, evangélikus vallású jobbágyai követték.¹³²

Vacs a XVII. században a Bosnyák család tulajdonába került. Balassi Imre özvegye, Bosnyák Zsófia részét 1641-ben a kőrösiek használták, Bosnyák Tamásét pedig Iványi Fekete László vette zálogba. 1667-ben Fekete, valamint Bosnyák Judit (gr. Koháry István szécsényi és füleki főkapitány özvegye) nyújtott be egyszerre tiltakozást a megyénél, mert a birtokra Széchenyi György győri püspök szemet vetett. Mivel ekkor, majd egy 1672. évi ügyiratban is pusztai jobbágyokat említenek, valószínűleg kisebb majorságok már voltak a pusztán (jobbágyok aligha, legfeljebb majorsági zsellérek, pásztorok). Vacs a Bosnyákok révén végül a Koháryak kezére került, ők hosszú időn át Kecskemét városnak adták árendába, úrbéres parasztság azonban többé nem települt a pusztára.¹³³

A Koháry grófok egy időre Vatyát is birtokolták. 1693-ban, amikor a puszta más részein érdekelt Szentiványiak és Róthyak tiltottak el mindenkit Vatyá használatától, Koháry saját birtokjoga megsértésének vette ezt és

¹³¹ Bártfai: 539.o., Párdányi (1975) 67.o., Kosáry (1965) 39–40, Makkai (1958) 218.o., Keresztényi-Cserhádi (1981). 8.o.

¹³² Borosy: 1323.sz., Párdányi (1975) 68, 70, 74.o.

¹³³ Borosy: 249, 1174, 1175, 1538, sz., Spira (1965) 214.o.

ellenük nyújtott be viszont-tiltakozást. Galgóczy szerint 1690-ben Vatyát Bihary úr birtokaként írták össze, később a Ráday és a Steinlein grófoké volt.¹³⁴

Örkénypusztán – melyet főként a kecskemétiak használtak – 1643-ban Vámosy Istvánné Aszalay Erzsébet, 1665-ben Fáy László volt az úr. 1726-ban – az Újszerzeményi Bizottságban vezető szerepet játszó, egyre magasabb rangra emelkedő, s pozícióit mértéktelen birtokszerzésre is felhasználó – Grassalkovich Antal vette meg, egyelőre azonban ő is külterjes állattartásra hasznosította, pusztai állapotában tehát Örkényen sem történt változás.¹³⁵

A hartyáni puszta birtokosai is távolra vetődtek. Hartyáni János – a pusztulás korának alispánja – 1639-ben Tabd, majd a Balassákkal együtt Dabas területén lévő részei miatt tiltakozott, itteni földjeit azonban 1644-ben eladta. Hartyáni Mátyás 1639-ben – a Hernáddal is kapcsolatos Halmy Gáspárral és Thassy Jánossal együtt – Tass, Hartyáni András özvegye pedig 1676-ban Solt praedium miatt emelt szót.¹³⁶ A Rádayak – talán (!) a Halmy Gáborral közösen megszerzett Thassy-féle örökséggel összefüggésben – már rég óta használták Hartyánt. Egy 1658. évi megyei döntésből kiderül, hogy a puszta felét Hartyáni Mátyástól Földváry János alispán vette zálogba, másik fele viszont „örök jogon” illeti meg a Rádayakat. S valóban, a Rádayak Darvas Jánossal együtt rendszeresen (1658, 1660, 1662, 1665, 1667, 1668, 1670.) tiltakoznak tucatnyi – Nyáregyháza, Csév, Baracs, Ráda stb. – pusztáikon kívül Hartyán miatt is.

Az ok többnyire itt is a bérelt legelők jogtalan használata, de 1658-ban a Vámosy, Hamvay és a Battik családdal, korábban pedig Hatvany András szendrői főkapitánnyal – tehát más birtokosokkal – is szembekerültek. Ellenfeleik közül Hatvany esélyei voltak a legjobbak, felesége, Hartyáni Borbála révén, aki 1676–77-ben, özvegysege idején is tiltakozott, mert hartyáni részein az ócsaiak jogtalanul legeltettek.¹³⁷ Hartyánt végül ugyancsak Grassalkovich Antal vette meg 1731-ben 1900 forintért a Rádayaktól, s ettől kezdve Újhartyán néven (Örkénnyel, az 1726-ban elmaradt fizetése fejében kapott Kakuccsal, továbbá a Verlain, Máriaissy és a Ráday

¹³⁴ Borosy: 2607, 2626, Galgóczy (1877) III/363.o.

¹³⁵ Borosy: 189, 917, Párdányi (1975) 70.o., Wellmann (1933) 10, 105.o.

¹³⁶ Párdányi (1975) 62.o., Borosy: 50, 52, 54, 1813.sz.

¹³⁷ Borosy: 446, 465, 4780, 480, 633, 774, 919, 1107, 1405, 1819.sz.

családdal kötött egyezség alapján 1734-ben megszerzett Tatárszentgyörggyel együtt) a gödöllői uradalom sorsában osztozott.¹³⁸

A Hernádon birtokkal rendelkező urak közül később a Beleznayak szerepe bizonyult jelentősnek. A családból először (2.) János tűnt fel a vidéken. Halász Péterhez hasonlóan kuruc tiszt volt, s Szatmárnál ő is felesküdött III. Károlyra (később ezredet is állított neki), majd néhány Mohács előtti kisnemes vagyonát megörökölve Bugyin vetette meg a lábát. 1735-ben Halással együtt vett részt a Péró-lázadás leverésében, és altábornagyi rangot szerzett. Haditettei, valamint sógora, Grassalkovich révén Bugyihoz megszerzte Bankháza, Délegyháza, Ürbő, Ócsa részeit és Pilst is. Tábornok volt Miklós fia is, aki – mint a protestáns nemesség kultúrharacának egyik vezetője – bugyi kastélyában gyakorta vendégül látta Bessenyeit, Kazinczyt, Pilsen pedig Kármánt (aki ott írta a Fanny hagyományait). A Beleznay utódok később tovább terjeszkedtek, ők kerültek fölénybe Felsődabason és Hernádon is.¹³⁹

Mivel a jobbágYTELEK nélküli pusztákat nem terhelték állami adók (lévén nemesi földek), az újdonsült birtokosok – a már említett két gyóni úr és az 1723-tól Pilsen, 1730-tól Bugyin telepítésbe kezdő Beleznayak kivételével – egyelőre továbbra is a puszták külterjes használata mellett döntöttek, s majorsági gazdálkodást folytattak.¹⁴⁰

Ezen a politikán a század derekán Grassalkovich változtatott, s nagyarányú telepítési akcióba fogott. 1751-re Tatárszentgyörgyre, a 70-es, 80-as évek táján Kakucsra főleg katolikus szlovák telepeseket hozott. Örkénybe német telepesek jöttek először, ám néhány család kivételével a többség a Bánátba költözött, így az 1783. évi contractus alapján őket is szlovák és részben magyar jobbágság váltotta fel.¹⁴¹ Újhartyánban 1764-ben kezdődött a telepítés. Mint Kőkényesi Imre kitűnő monográfiájában olvashatjuk, a kezdeti évtizedekben itt is rendkívül erős volt a migráció. Ez vezetett oda, hogy a korai időszak nemzetiségi arányát (37% magyar, 38% német, 17% szlovák, a többi egyéb) a XIX. sz. elejére 66%-os német többség váltotta fel.¹⁴²

¹³⁸ Kőkényesi (1980) 38.o., Párdányi (1975) 70.o.

¹³⁹ Nagy Iván R) I. k. 282.o., Párdányi (1975) 68, Vay (1986) 242–243.o., Kosáry (1980) 387–88, 426, 559, 565–66, 681.o., Erős (1985) 57.o.

¹⁴⁰ Petróczi (1975) 128–144.o.

¹⁴¹ Pesty (1986) 145, 92.sz.

¹⁴² Kőkényesi (1980) 43, 47–48.o., Pesty (1986) 158.sz.

Az élet újjászervezése pusztán és falun egyaránt nehéz volt, különösen a szűzföldet feltörő első generációnak. A telepésekre elvadult táj várt. Az erdők javát a török időkben kiirtották (1641-ben Vacson, 1665-ben Örkényen tiltakoztak a birtokosok az erdők – bérlők általi – kiirtása miatt), s ez az állandósult legeltetéssel együtt a futóhomok kialakulásával járt. Örkényről pl. még a XIX. sz. közepén is azt írták, hogy „határa egészen homokos, mely olyakor futóhomokká válik. Azonban ha a szél el nem viszi a magot, igen szép rozstot terem.”¹⁴³ Az utak, árkok karbantartásának elmaradása következtében a föld más helyeken – így Hernád bizonyos részein is – el-mocsarasodott, az elvadult tájon dúvadak veszélyeztették a lakosság életét. 1767-ben Grassalkovich 300 marháját kergették szét Örkénynél a farkasok, s mint a Magyar Hírmondó 1792. március 20-i számában olvashatjuk egy éjjel Dabas mellett is több mint 560 juhot téptek szét, ezért a nemes vármegye vadászatot rendelt el, melynek során félszáz farkast lőttek le.¹⁴⁴

A vázolt folyamat eredményeként az első magyarországi népszámláláskor (1784–87 között) már éles különbségek állapíthatók meg Hernád és szomszédai között, melyek alig fél évszázaddal korábban még összefüggő pusztákat alkottak.¹⁴⁵

	Puszták		Úrbéres falvak		
	Hernád	Vacs	Újhar- tyán	Örkény	Gyón
Házak száma	11	15	58	29	138
Családok száma	28	27	86	40	178
Tényleges népesség	135	115	449	178	905
Jogi népesség sz.	128	108	437	178	909
Ebből					
– nők sz.	63	50	194	82	433
– férfiak sz.	65	58	243	96	476

¹⁴³ Borosy: 249, 917.sz., Fényes (1851,R.) II. 180.o.

¹⁴⁴ Párdányi (1975) 91.o., DÉK (1973) 72.o.

¹⁴⁵ Danyi-Dávid (1960) 120–125.o.

	Hernád	Vacs	Újhartyán	Örkény	Gyón
A férfi lakosság összetételének %-os arányai					
1–12 éves	41,5	51,7	26,7	27,1	26,5
13–17 éves	6,2	1,7	7,5	6,2	8,8
18 éve felett	52,3	46,6	65,8	66,7	64,7
Pap	–	–	0,6 (1)	–	0,7 (2)
Nemes	–	–	–	6,3	10,2 (!)
Paraszt (6úrbéres)	–	–	31,9	32,8	24,6
Paraszt örököse	–	–	28,7	21,9	23,6
Zsellér	88,2	100,0	24,4	28,1	26,6
Egyéb	11,8	–	14,4	10,9	14,3

138 házával, 900 feletti lakójával (református és evangélikus parókiával) az ötven éve települt Gyón már konszolidált falunak látszik, de házai, lakói stb. szerint úton van ehhez a még fele ekkora Újhartyán is. Örkény e két mutatója még Újhartyán, valamint Hernád és Vacs adata között (az utóbbi pusztákéhoz közelebb) áll, összetétele mégis Gyónnal, Újhartyánnal hozza egy táborba. Az alapvető különbség ui. nem elsősorban a népesség pillanatnyi számában, hanem társadalmi összetételében mutatkozik meg, és hosszú távon ez lesz a meghatározó. Gyón lakosságának pl. 48,2%-a, Újhartyáné 60,6%-a, az örkényieknek 54,7%-a úrbéres jobbágy, aki – egyelőre használati jogon bár és úrbéres szolgáltatásoktól terhelten, de – saját telki állománnyal rendelkezik.

Az 1828. évi összeírás szerint (mely mindhárom falut tartalmazza) e jobbágyszékek a következő vagyonnal rendelkeztek.¹⁴⁶

Község	Telkek száma	Egy egész telekhez tartozó		Összes úrbéres föld	
		szántó (mh)	rét (kaszás)	szántó (mh)	rét (kaszás)
Gyón	24,1	30	12	727	287
Újhartyán	40,0	27	8	1148	340
Örkény	35,0	24	8	840	280

¹⁴⁶ Spira (1958) 625–643.o.

Ez a tényező, vagyis a jobbágyi státus adott a három szomszédos településnek népességmegtartó és -növelő erőt! Ezzel szemben Hernádon és Vacson egyetlen saját telekkel rendelkező jobbágyot sem találtak II. József összeíró biztosai. Az úrbéres falvakban a rendezett utca mentén kimért – általában egy magyar holdas – beltelkeken sorakoztak a jobbágyok zsuppal, náddal fedett házai (kastélya csak Grassalkovichnak Örkényben, a Zlinszkyeknek és más közbirtokosoknak Gyónon volt), mindhárom helyen előbb-utóbb előjáróság, templom, iskola létesült, s rendezett község benyomását keltették. A két – illetve az 1784. évi összeírásból hiányzó Vatyával együtt három – pusztá több ezer holdas határában mindössze tucatnyi szegényes zsellérszállást találunk az egymáshoz közelebb-távolabb fekvő majorok, út menti csárdák környékén, jobbára pásztorkodó zsellérekkel és más urasági alkalmazottakkal.

Az összeíráson regisztrált eltérő starthelyzet hosszú távra meghatározta a fejlődés lehetőségeit és irányát! A feudális viszonyok és az elavult gazdálkodási módszerek konzerválódása következtében azok a puszták, ahova nem települt úrbéres parasztság, a XIX. században is stagnáltak, és mint „külterületi lakott helyek” a jobbágyok által lakott községek határához csatoltan alárendelt helyzetbe kerültek. Az egykor volt középkori falvak közül ilyen sors várt Inárcsra (pedig 1784-ben 257, tehát Örkénynél is több lakosa volt), a 15 (!) lakosú Gyálra, továbbá Felsőpakonyra, melyek Hernádhoz hasonlóan csak 1945 után váltak önálló községgé. A XV. században még vásáraitól ismert Pótharaszt, és a szintén lakott Ráda, Vány, Ürbő (1784-ben együttesen is csak 52 lakosuk volt, valamennyien zsellérek) azóta sem heverte ki a török pusztítás következményeit.¹⁴⁷

Ezek a tényezők eredményezték tehát, hogy Újhartján a XVIII. sz. végén fejlődésnek indult, a hozzácsatolt Hernádra és Vatyára pedig újabb száz évig tartó pusztai lét és stagnálás várt.

¹⁴⁷ Danyi-Dávid (1960) 120–125.o.

KITEKINTÉS

A bevezetőben említett cél, mely a szálak visszafelé gombolyításával és a helytörténet mélyebben fekvő szöveteinek felfejtésével Hernád középkori történetének megírása volt, ezzel a (Hernádi Híradóban már dióhéjban összefoglalt) kismonográfiával lényegében megvalósult.

Most, hogy újra átlapoztam Keresztényi Nándor és Cserhádi Pál kötetét – mely e tanulmány megírására inspirált és a cím megválasztásához is ötletet adott – mégis hiányérzetem támadt. Az említett dokumentum- vagy riportkötet választ ad ugyanis arra, hogy az iparszerű baromfityezés kidolgozásával és elterjesztésével – Bábolna mellett – úttörő szerepet vállaló hernádi termelőszövetkezet hogyan került az érdeklődés középpontjába, hogyan bontakozott ki az a láncreakciószerű innovációs folyamat, melynek során egy elmaradott agrártelepülésen kiépült az a baromfi- és sertésfeldolgozó vertikum, mely a belső piac és a baromfiexport szempontjából is országos jelentőségre tett szert; és hogyan lett ennek következtében a termelőszövetkezet a környék legnagyobb – 6000 főt foglalkoztató – munkaadója. Képet alkothatunk a kötetből arról is, hogy az agrárgazdaság modernizálása miként változtatta meg a falu tradicionális paraszti társadalmának struktúráját, ami az életmód és az életszínvonal viharos ütemű átalakulását vonta maga után. Az első oldalakon felvillantott dokumentumok és a hernádiakkal készített riportok ugyanakkor azt bizonyítják, hogy – főként a falu kései településével és az 1970-es években kibontakozó átrétegződési folyamatokkal összefüggésben – a lakosság tősgyökeres hernádinak számító fele-harmada is legfeljebb csak az utóbbi 50–60 év emlékét őrzi halványuló emlékezetében.

Más szóval – nemcsak a régmúlt, hanem helyel-közzel a XIX., sőt a XX. század jelentős része is az „elfelejtett hétköznapi” sorába tartozik. E korszak bemutatása túlnő e tanulmány keretein, további kutatást, tudományos módszerekkel való **tételes** feldolgozást kíván, ami Hernád új és **legújabb kori monográfiájának** feladata lesz.

Hogy a kétszáz éves űrt némileg addig is áthidaljuk, most mindössze arra van lehetőség, hogy felvázoljuk a falu demográfiai fejlődésének, s egy-

egy fontosabb korszak gazdasági-társadalmi struktúráinak főbb jellegzetességeit. „Kitekintésünk” műfaja tehát eltér az előző fejezetekétől, nem helytörténet – inkább annak megírását sürgető – történet-szociológiai áttekintés csupán.

A XIX. század demográfia változásai

Ha szemügyre vesszük annak a közigazgatási egységnek a demográfiai viszonyait, melybe Hernád pusztái is betagozódtak a XIX. században, világosan megmutatkoznak az eltérő starthelyzet sajátos következményei.¹⁴⁸

Hely	1784	1836	1856	1870	1880	1890	1900
Hernád	135	104	176	488	543	663	848
Vatya	–	113	65	519	560	703	900
Újhartyán	449	839	1065	881	984	1192	1526
együtt	584	1056	1306	1888	2087	2558	3274

A demográfiai változások %-os értékei

Hernád	-29,9	69,2	177,3	11,3	22,1	27,9
Vatya	100,0	-42,5	698,5	7,9	25,5	28,0
Újhartyán	86,8	26,9	17,3	11,7	21,1	28,0
együtt	80,8	23,7	44,6	10,5	22,6	28,0

A túlnyomó részt német nemzetiségű újhartyáni jobbágyság száma kiegyensúlyozottan fejlődött, és 1856-ra 2,4-szeresére növekedett. A falu sajátos örökösödési rendje, a földesúrtól való viszonylagos függetlensége (a faluban nem volt majorság stb.) és a csatolt puszták bérleti lehetőségei azt eredményezték, hogy itt lényegében nem következett be említésre méltó birtok-elaprózódás, 60%-uk a jobbágyfelszabadítás idején is az önálló gazdálkodáshoz megfelelő (harmaduk 50–55 magyar hold) földdel rendelkezett. A század közepén összeomlott a Grassalkovich uradalom, a kakucsi majorság

¹⁴⁸ 1784.é. adatról lásd előző jz., 1836.: KSH – 1828–1900., 1856-ról Pesty (1986), 1860–1900: KSH (1960) községi adatsorai.

2046 holdját Liebner József, a nemesi címet vásárló volt terézvárosi pékmes-
ter vette meg, Hartmánban pedig a jobbágyfelszabadítást követő birtokperek
lezárolása (1865) után közel 2835 magyar hold föld került a parasztság tu-
lajdonába. Amíg országosan 6, Újhartyánban a parasztszaládok 61%-ának
15–56 hold föld jutott, ami a haszonbérbe vehető környező pusztákkal
együtt ismét gyors ütemű fejlődést helyezett kilátásba.¹⁴⁹

Hernád és Vatyá pusztai népessége ezzel szemben megrekedt azon a
ponton (1856-ban 176, illetve 65 fő), mely 1784 körül jellemző volt rá. Az
élet látszólag megállt. Vatyá földesura a XIX. század közepén is „gróf
Steinleinnő” volt, Alsó- (régii) és Felsőhernád puszták nagyobb hányada is a
Beleznay grófok tulajdonában maradt.¹⁵⁰ A pusztai majorságokon folyó
külterjes gazdálkodás különösebb befektetés nélkül is jelentős hasznot ho-
zott, az 1805. évi új összeírás alkalmával – írja Borovszky – a hernádi ura-
dalom jövedelme elérte a 14 000 forintot, ami nem volt kevés összeg.¹⁵¹

Az egyre előnyösebbnek látszó majorsági gazdálkodás miatt vacsi bér-
letükből kiszorultak a kecskemétiak is 1820-ban.¹⁵² A 18 000 holdas vacsi
pusztával akkor már a herceg Coburg-Koháry család rendelkezett. A Coburg-
gok közül Ferdinánd György 1816-ban vette nőül herceg Koháry Ferenc
kancellár leányát, Mária Antóniát, s ezzel a férfi ágon kihalt Koháry család
nevét és birtokait – közte Vacsot – is megörökölte, majd „honfűsítettta”
magát.¹⁵³ A hercegi család tagjairól elnevezett másfél-két tucat major ki-
alakítása hasznosnak bizonyult, Vacs jövedelme hamarosan többszörösére
emelkedett a korábbi 4000 forintos bérleti díjnak.¹⁵⁴ Ez természetesen
nagy számú majorsági alkalmazott betelepítését tette szükségessé, számuk
ezért emelkedik 1836-ig 632-re, 1856-ig 1400-ra; 1900-ban pedig már 2104
pusztavacsi lakost írtak össze.¹⁵⁵

A gazdálkodás módszere – hasonló tényezők miatt – Hernád pusztáin
sem változott, így az 1848 után önálló gazdává váló hartmáni úrbéres parasz-
tokkal ellentétben a „két hernádi majorság” gazdasági cselédségének számá-
ban és jogállásában sem következett be változás.

¹⁴⁹ Kökényesi (1980) 80–81., 86–88.o.

¹⁵⁰ Fényes (1851) 103, 284.o., Galgóczy (1877) III. 363.o.

¹⁵¹ Borovszky (1910) I.k. 305.o.

¹⁵² Spira (1965) 214.o.

¹⁵³ Nagy Iván (R.) 40–41.o.

¹⁵⁴ Spira (1965) 216.o.

¹⁵⁵ Lásd 148.sz. jz. forrásait!

Az emberi munka révén viszont a természeti környezet lassacskán átalakulásnak indult. „Tölgyes erdeje gyönyörű s legszebb ezen a vidéken, amelyen élő fát is alig láthatni” – írja Fényes Elek 1851-ben Vacsról, Galgóczy Károly pedig megemlíti a vatyai őstölgyest, mely méltán „dísz a vidéknek”. A futóhomok megfékezésére az 1840-es években először a Coburgok tettek kísérletet, a silányabb részeket fákkal telepítették be, a határt pedig ötszörös akác sorokkal tagolták részekre. Fényes írja, hogy az Örkény körüli buckákat is „több helyen most kezdik erdőkkel szagatni”, vagyis az akáctelepítés eredményesnek bizonyult. A hetvenes évekre már a hernádi homokbuckákat is beerdősítették, ami szükséges is volt, hiszen az 5509 kat. holdas határ nagyobb része homokos, bár közte „jó fekete homok is található”. Az ugyancsak homokos 4226 kat. holdas vatyai földek másik jellemzője Galgóczy szerint az, hogy buckáit vizenyős „erek és fenekek” tarkítják.¹⁵⁶ A majorságok szaporodása ellenére tehát akad még zombékos, náddal benőtt, erdős, bozótos terület elég, rejtkehelyet adva a betyárrá lett bujdosó szegénylegények számára. Közéjük tartozik a híres alföldi betyár, Bogár (Szabó) Imre is, akit 20 éves korában, 1862-ben akasztottak fel. Vay Sarolta szerint éppen itt, a hernádi buckák között kerítette kézre Balla Kálmán dabasi csendbiztos. (Forrásaink szerint Ráday Gedeon, a betyárvilág felszámolásával megbízott kormánybiztos egy ideig a gyóni Zlinszky-kúriában – ma ált. iskola – tartotta székhelyét, s innen irányította a szegénylegények elleni hadjáratot).¹⁵⁷ A dologban lehetett valami, Bogár Imre közismert siratója (Zavaros a Tisza...) sokáig élt a környékbeli nép ajkán, s úgy tartotta a fáma, hogy a nagykőrösiek tulajdonában lévő pótharaszti csárda volt a kedvenc tanyája, amit később ezért róla neveztek el.

Jellemzi a tájat az a néhány sor is – és talán ennyi kitérőt megenged az olvasó! –, amit Erdei Ferenc, Majlát Jolán, Márkus István és Kresz Mária írtak később, „1940. Pünkösd hétfőjén” a csárda vendégkönyvébe: „Pótharaszti kalauz: hogy mi Pótharaszt, az töményen egy pohár boróka pálinkában lelhető; részleteiben pedig csak gyalog vagy biciklin élhető át. Mi már tudjuk.” A falukatatók hangulatára volt jellemző viszont az a – nyilván vidám borozgatás közepette a csárda fehér asztalánál rögtönzött – versike, ami szintén ekkor került az, emléksorok alá:

¹⁵⁶ Lásd. 150.sz. jz. forrásait!

¹⁵⁷ Bogár Imréről: Magyar néprajzi lexikon. Szerk.: Ortutay Gy. (Bp., 1977) I.k. 302. o. Elfogásáról és Ráday Gedeonról: Vay (é.n.) 78.o., Szokody (1975) 355–356.o.

„Magyarázatul én írom e sorokat
Miközben isszuk a homoki borokat
Az utánunk jövők elbámulására
Életrajz íróink okosulására:

Mihelyt megalakult tudományos körünk
Asztaltársaság lett hirtelen belőlünk
S ahogy kiértünk az aszfalti világból
Pázsittársaság lett az asztaltársaság

Minden másképpen lett mint ahogy indultunk
Elnökünk ifjúvá válásán bámultunk
S ahogy bicikliztünk le hegyről fel völgyből
Csitrileány lett a tudományos hölgyből

Minket e helyre a tudmányszomj hozott
Ez a szomj azonban annyi bajt okozott:
S most úgy élvezzük e bolondító helyet
Hogy Borovicskát iszunk a tudomány helyett.”

Feleségével és barátaival Erdei Ferenc egyébként már járt itt 1939. június 1-én. „Bogár Imre csárdájában elhisszük Dezső Kázmér polgármester úrnak – írta a vendégkönyvbe, s ez sem érdektelen –, hogy a betyár és a falukutatók közt van valami összefüggés: mindkét fajta zsvány hősnek tartatik a kuruc fertőzetű nép szemében – Úgy legyen.” Ortutay Gyula és Nagy Lajos „Magam is csatlakozom ehhez a kuruc-elmélethez” gondolat- tal írta alá az előbbieket, és a társasághoz tartozó Dezső Kázmér sem mulasztotta el megjegyezni, hogy „Én is a kuruc fertőzetű néphez tartozom!” Dezső Kázmér Nagykőrös polgármestere volt ekkoriban (az ő nevéhez fűződik pl. az Arany János Múzeum megalapítása). Sokat tett azért is – mint tudjuk –, hogy az emberi kultúrhatásoktól érintetlen, eredeti sajátosságait őrző tájrészlet természeti kincsei, ritkaságai megmaradjanak az utókor számára; s így része van abban, hogy a „Csévharaszti-Borokás” ma szigorúan védett természeti kincseink közé tartozik. Gyakran mutatta be a vidéket híres természettudósainknak, 1940. máj. 8-án dr. Boros Ádámot, a neves botanikust, 1943. szept. 28-án a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytára munkatársait – köztük Jávorka Sándort – kalauzolta a környé- ken.¹⁵⁸ Ha e pár kilométerre lévő (csak korlátozottan látogatható!) tájat

¹⁵⁸ A vendégkönyv a csárdát egykor bérlő család utódainak (Deszpot László, Inárcs, Vörös Hadsereg ú. lakos) tulajdonában van, tőlük kaptam meg feldolgozásra, melyért ezúton fejezem ki köszönetemet nekik.

Béres Yvonne emlékeztető a béresné Berni kőműves
 feljegyzését nével, hogy a Béres és a faluközös-
 től is volt van valaminek emlékeztető: mindkét
 félre névelés névelés tartott a kérelem feltételei
 meg névelés. - Ugy Béres. -

1939. júni. 1. -
 Csabai Péter
 Csabai Ferencné

Kérem: a feljegyzés a kérelem...
 Csabai Péter
 Csabai Ferencné

A falukutatók 1939. VI. 1-i emléksora (fénymásolat).

felkeressük, képet alkothatunk a XVIII–XIX. század hernádi természeti környezetéről is. De e kis kitérő után térjünk is vissza a múlt századi Hernád történetének vizsgálatára!

A majorsági gazdálkodás elavult rendszerét a kiegyezést követő kapitalizáció lendítette ki stagnáló állapotából, ami a puszták népesedési ütemére is pezsdítőleg hatott. A hamarosan megjelenő, Liebnerhez hasonló tőkeerős bérlők majd tulajdonosok a kapitalista gazdálkodásra példát adtak, de egyúttal komoly vetélytársat is jelentettek a régi birtokosoknak. Ebben a helyzetben a puszta feudális jellegű hasznosítása ráfizetessé vált, rövid idő múlva gazdát cserélt, a hatalmas homoki és rétföldek szántóföldi művelés (vagy később szőlő) alá fogása pedig a föld nélküli paraszti tömegekre gyakorolt vonzó hatást. A folyamat méreteire jellemző, hogy a dabasi járásban a századforduló előtt mintegy 20–25 000 kh. föld kikapcellázására került sor. Az alföldi homok ázsióját növelte az is, hogy a homoki szőlők – a hegyvidéki szőlőket elpusztító – filoxérára rezisztensnek bizonyultak, a kiépülő és a forgalomnak 1889. VII. hó 8-án átadott Budapest-Lajosmizse vasút, melynek Hernádon is volt megállója, pedig előnyös szállítási lehetőségeket ígért. Ez a magyarázata annak, hogy a homoki földek ára a korábbi 40–100 koronáról a századfordulóra 300–1000 koronára emelkedett – mutat rá Borovszky kötete.¹⁵⁹

Az ötvenes években „részletezetten Vatyá is felosztatt”, s jobbára az újhartyáni gazdák kezére került. Hernádot is hamarosan „több részre osztották”, a föld itt is számos új birtokos tulajdonába ment át.¹⁶⁰ Hernád és Vatyá hasznosítása másképpen történt, mint a hasonló pusztákon. A régi, sok ezer holdas majorságok Felsőpakonyon a gr. Dégenfeld, Gyálon a gr. Károlyi és a Jálích család, Inárcson a Tolnay és a Rötzer család kezében voltak, Pusztavacs a Coburgoké maradt.

Tehát ezeken a helyeken – részben gépesítésre, részben az olcsó, gazdasági cselédség munkájára alapozott – árutermelő nagygazdaságok uralták a határt, így önálló parasztgazdaságok kialakulására ezután sem volt lehetőség.¹⁶¹ Mivel Újhartyán közigazgatási területén a pusztai nagybirtokok széthullása után sem jöttek létre efféle nagygazdaságok, a kevés földdel rendelkező hartyáni gazdáknak lehetőségük nyílt arra, hogy a pusztákon – egyelőre bérleti joggal – szerezzenek földet. Ezek az akciók korán, még előnyös anyagi feltételek mellett vették kezdetüket, hiszen

¹⁵⁹ Borovszky (1910) II.k. 45–46.o. és 181.o.

¹⁶⁰ Galgóczy (1877) III.k. 363.o.

¹⁶¹ Czagányi (1986) 20–28.o.

a hatvanas-hetvenes években a szántókért még csak 8–9 forint bért, vétel esetén 80–120 forintot kértek holdanként a tulajdonosok, miközben a nap-szár: 30–60 krajcár, a szegődményes cseléd évi bére pedig 180–200 forint volt.¹⁶² A szerencsésebbek – mint a falu kegyuránál, Liebnernél is nagyobb egyenesadót fizető, vállalkozó szellemű egykori jobbágy, Cserna János – anyagilag hamarosan konszolidálódtak, s az évszázad végén meg is vásárolták a pusztai földet, amelyből hasznuk származott.

A földszerzés falubéli lehetőségeinek kimerülése után Vatyá és Hernád tehát biztosítani tudta a paraszti gazdálkodás kiterjesztését, ami egyúttal az újhartyáni népességtöbblet pusztákra való átcsoportosulásával járt. Mint Kőkényesi Imre rámutat, ez a folyamat eredményezte annak a bokortanyák-ból álló településrendszernek a kialakulását, ami Vatyát és Hernádot még századunk elején is jellemezte. Ezek a tanyák – a falutól és egymástól távol eső – húsz-száz holdas középüzemek voltak, ahol a lakó- és gazdasági épületeket egy tagban vette körül a kert, a szőlő, a szántó valamint a rét és a legelő.¹⁶³ A hajdani Szent Kereszt templom romjainak környékén – melyet Galgóczy még látott annak idején –, vagyis a hajdani középkori falu helyén így alakultak ki az újabb korszak Alsó-Hernádjának majorságai, melynek kifarcellázása révén megszületett a jelenkori település magva. A század végén erre természetesen még nem lehetett következtetni, hiszen a majorsági negyedeket Felső-Hernád és a Hernádi Buckák tanyabokrai szegélyezték, s alighanem még ezek voltak túlsúlyban.

1895-re a közigazgatási együttes területén a művelési ágak arányai jelentős mértékben átalakultak.¹⁶⁴

É v	Összes terület (kh)	E b b ő l						
		szán-tó	sző-lő	kert	rét	lege-lő	erdő	nem termő
az összes terület %-ában								
1895. évi összes:	11 790	66,6	1,6	0,2	8,5	14,5	1,6	7,0
(Szabó J. birtoka:)	395	51,0	0,5	0,5	2,6	43,6	0,5	1,3
1935. évi összesen:	11 803	70,8	8,8	0,8	8,8	4,1	0,8	5,9

¹⁶² Galgóczy (1877) II. 351–352.o.

¹⁶³ Kőkényesi (1980) 97–98.o.

¹⁶⁴ KSH (1895), KSH (1897), KSH (1935) községi adatsora.

A révföldek feltörése következtében arányuk 23%-ra csökkent, így a terület közel 67%-án szántóföldi gazdálkodás folyt. Ez főként a két pusztá művelés alá fogásából adódik, mivel 1836-tól kezdve – amikor az országgyűlés eltörölte az ugarföldek dézsmamentességét – az újhartyáni (és örkényi) gazdák a korábbi harmadik nyomásba eső földet is bevetették, s főként takarmánynövények termesztésére hasznosították.¹⁶⁵ Ennek ellenére a hernádi pusztán még bőven volt legelőtartalék, Szabó József 395 holdas birtokának pl. 46,2%-a volt legelő, rét és 51,0%-a szántó. A legelőkön 12 szarvasmarhát, 3 lovat, 10 juhot és 41 sertést tartottak. A gazdaság belső struktúrája meg a változás állapotában volt, a szőlőtelepítés (2 kh, 0,5%) még a kezdeteknél tartott; mint az avar leletek bemutatásánál láttuk, a homok szőlő alá fordítására néhány évvel később (1897–1901 között) került sor. A modernizációs törekvéseket jelzi a Szabó-major gépparkja is, melyhez egy-egy lokomobil, járgány, cséplőgép, rosta, trieur, szecskavágó, 2 vetőgép, 3–3 borona és igásszekér valamint 7 eke tartozott. A 9 állandó alkalmazású gazdasági cseléd mellett bizányára számos napszámost és időszakos munkást foglalkoztattak.

Jóllehet a közigazgatási együttesen belül (a falu és a puszták között) jelentős különbségek vannak, figyelemre méltó tény, hogy a járás 12 (ugyancsak számos pusztát magába olvasztó) önálló községe között Újhartyánban jut a legnagyobb (12,2 kh) szántóterület egy gazdaságra, kiváltképp azért, mert a 278 gazdaság többsége paraszti tulajdonban volt. Csak az összehasonlítás kedvéért említjük, hogy Pusztavacson az összes – 7850 kh – szántó a Coburgoké; Örkényben pedig 14,2 kh szántó jutott egy gazdaságra, de ez a szám itt is elleplezi azt, hogy a föld java ekkor még a Pálóczy Horváth uradalomhoz tartozott. Hasonlóan – más községekhez képest – kedvező eredményeket kapunk, ha a mezőgazdasági művelés alatt álló egységnyi terület arányában a gazdaságok gyümölcsfa- és állatállományát vesszük szemügyre.¹⁶⁶

É v	Állatállomány:			Gyümölcsfa	100 kh. mg. területre jutó			
	szarvasmarha	sertés	ló		szarvasmarha	sertés	ló	gyümölcsfa
	száma összesen (db)							
1895	1542	2125	354	5618	14,3	19,7	3,3	52,0
1935	1305	2223	806	24387	11,1	18,8	6,8	206,6

¹⁶⁵ Spira (1965) 225.o.

¹⁶⁶ KSH (1895) és KSH (1870–1970) községi adatai alapján.

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy más községekhez viszonyítva a szegényparasztság is kedvezőbb helyzetben volt annyiban, hogy legalább választási lehetősége volt a kishaszonbérlet, a Coburg-uradalom, a pusztákon lévő úri és paraszti középbirtok (1895-ben a 15 száz kh. feletti birtokos közül 9 volt úrbéres eredetű!) valamint a kisebb-nagyobb tanyai parasztagazdák által kínált állandó vagy alkalmi munka között.

Tekintettel arra, hogy jelenleg Hernádhhoz tartozik Várady-telep is, röviden utalunk kell az örkényi változásokra. A Grassalkovich uradalom felbomlása után a 16 000 holdas örkényi birtokot 1873-ban Várady Gáborné Csurgay Franciska vette meg. Ebből 1875-ben és 1895-ben a katonai kincstár vásárolt meg 2300 holdat tüzérségi és gyakorló lőtér céljára. Váradyné halála után (1888) a birtok előző házasságából született leányára, Kátóna Ilonára szállt, s az ő és férje, Pálóczy Horváth István kezelésébe került. A gazdaságot Pálóczy Horváth lendítette fel részben majorságok (Ilona-, Csurgay-, Vendel- és Istvánmajor) létesítésével, mészhomoktéglagyár, szeszyár és gőzmalom alapításával, részben pedig azzal, hogy a vasút megépülése után hatalmas homoki földeket parcellázott ki szőlő telepítése céljából, előnyös feltételek mellett. A parcellázások után számos külterületi lakott hely (Pálóczy Horváth-telep, Várady-telep stb.) alakult ki, a beköltözések révén pedig a lakosság hamarosan többszörösére emelkedett a régi úrbéres eredetű örkényi parasztság számának.¹⁶⁷

Hernád benépesülése a XX. század első felében

Az a folyamat, amely az 1860-as években elkezdődött, voltaképpen a századforduló után bontakozott ki teljes egészében. Ennek egyik jele, hogy a két puszta betelepülése feltartóztathatatlanul haladt előre.¹⁶⁸

Község	Lélekszám				A növekmény %-a			
	1910	1920	1930	1941	1910	1920	1930	1941
Hernád	1285	1684	1611	1777	51,5	31,1	-4,3	9,9
Lengyelfalva	1243	1496	1510	1610	38,1	20,3	0,9	6,6
Újhartyán	1665	1684	2109	1947	9,1	1,1	25,2	-7,7
Együttesen	4193	4864	5230	5328	28,0	16,0	7,5	1,9

¹⁶⁷ F.Szabó (1930) 155.o.

¹⁶⁸ KSH (1960) községi adatsorai alapján.

A század első évtizedében a hernádi népesség igen gyors ütemben (50% növekedés!) szökkent magasra, 1920-ra már megduplázódott, és elérte az anyaközség lélekszámát. A számok és arányok bizonyítják, hogy a parcellázások egyre nagyobb méreteket öltöttek.¹⁶⁹ Ez főleg Alsó-Hernád néhány pontján figyelhető meg, amiben bizonyára szerepe volt a vasútnak és a hernádi vasútállomásnak. Ez szolgál magyarázatul ahhoz is, hogy Hernád 1900-tól kezdve – a korábbi tendenciától eltérően – nagyobb népességű településnek látszik, mint Lengyelfalva. Lengyelfalva nevét szándékosan használjuk, mert az 1907. évi helynévtárban Vatyapuszta már ilyen néven szerepel.¹⁷⁰ A helynév előtagja – a lengyeliek emlékezete szerint – a parcellázásokat lebonyolító bankigazgató emlékét őrzi, utótagja pedig a szétosztás csökkenésére, a lakosság egy helyre koncentrálódására utal.¹⁷¹ E parcellázások nem a vatyai tanyák körzetében, hanem attól északra fekvő területeken zajlottak le. 1920-ban a népesség 55,3%-a élt Vatyapuszta XIX. században kialakult tanyavilágában és 44,7%-a a község mai helyén, az akkor Lengyelfalvának nevezett részeken.

Hasonló a helyzet Hernádon is, hol 1920-ban a lakosság 26,0%-át Felső-Hernádon, 14,5%-át Alsó-Hernádon, 11,0%-át Hernád-telepen, 48,5%-át pedig Szent Orbán-hegyen írták össze. A parcellázások révén Örkény lakossága 5665-re emelkedett, ennek 52,3%-a lakott 1920-ban a tulajdonképpeni faluban, 33,6%-a a később Táborfalva néven önállósult telepen, 14,1%-a pedig kilenc külterületi gócpont mentén. Ezek egyike volt Zsíropuszta (Várady-telep), ahol 172 lakost számláltak.¹⁷²

Az Eötvös-féle népoktatási törvény előírásait figyelembe véve a hernádi puszták tanköteleseinek száma már az 1880-as években szükségessé tette volna az elemi iskolai oktatás megszervezését, de ez a tanyák szétszórtsága, a pusztáknak a közigazgatási egységen belül elfoglalt perifériális helyzete, s a feladat megoldását (Ináracs-pusztához hasonlóan) részben vagy egészben magára vállalni képes nagybirtokos hiánya, tehát számos tényező miatt nem oldódott meg. A népoktatás csak 1913-ban vette kezdetét, Lengyelfalván, Felső-Hernádon és Hernád-Szőlőkben (Szent Orbán-hegy) egy-

¹⁶⁹ A gyors lélekszámbővülést már az 1920. évi statisztikai kötet is a nagyarányú parcellázásokkal magyarázza Hernádon, Lengyelfalván és Örkényben egyaránt. KSH (1920) községi adatsorai.

¹⁷⁰ Kiss (1978) 667.o.

¹⁷¹ Keresztényi-Cserhádi (1981) 12.o.

¹⁷² KSH (1920) külterületi adatsorai.

szerre készültek el (államsegélyen) a tanítói lakással egybeépített egy tantermes, jellegzetes stílusú tanyai iskolák. Zsírospusztán az iskola megépítésére később, 1928-ban került sor.¹⁷³ Az iskolai ellátottság helyzete (Újhartyánban a falu megszerveződése, a XVIII. század vége óta biztosítva volt a népiskolai oktatás) megmutatkozik az írni-olvasni tudók 1920. évi adatain is. Újhartyánban a 6 év feletti lakosság 72,9%-a, Lengyelfalván 71,6%-a (zömmel hartyáni kiköltözők), Hernádon 61,6%-a, Örkény külterületein pedig (a táborfalvi részeket figyelmen kívül hagyva) 68,0%-a volt írástudó.¹⁷⁴

Hernád rövid idő alatt megszorodott népessége – az erőteljes földrajzi és társadalmi (majorságiak, telepiek, tanyai gazdák) rétegzettség ellenére – igen korán tanújelét adta a többségüket összekötő s a falusiaktól megkülönböztető sajátos helyzetük felismerésének. A függetlenség elérésére irányuló törekvések nem a hartyáni eredetű, velük rokoni kapcsolatot tartó tanyai gazdák, hanem – érthetően – Alsó-Hernád sűrűbben lakott, szegény-paraszti rétegeitől indultak ki. Plebejus összetételük és nyitottságuk magyarázza, hogy a volt orosz hadifogoly, Pákozdi Gábor Alsó-Hernádon és Lengyelfalván egyaránt korán megszervezte a KMP alapszervezeteit. Ennek ellenére a választások itt is küzdelmesek voltak, s csak megismétlésük hozott „nyugalmat... a községnek” – olvashatjuk a népbiztossághoz küldött választási jelentésben.¹⁷⁵ Céljukat végül el is érték! „Alsóhernád lakott hely intézőbizottsága előttem küldöttileg tolmácsolt kérelmét, Alsóhernád lakott helynek Újhartyán községtől elválását és önálló nagyközséggé (sic!) alakulását megengedem” – írja a belügyi népbiztosság 1919. IV. 19-i határozata azal az indoklással, hogy „osztálytagozódásánál fogva községi önállóság feltételeivel rendelkezik.” E feltételek bizonyítására azonban már nem volt mód, ui. november 8-án a főszolgabíró arról tett jelentést, hogy „Alsóhernád puszták önálló községgé való átalakítása tárgyában kelt 35 969. sz. rendeletére hivatkozással... a megsemmisítő rendeletet végrehajtottam.”¹⁷⁶ A szeptember 27-i főszolgabírói jelentés 16 hernádi lakos letartóztatásáról szól (egy-egy kőműves, gépész, tisztviselő és 13 földmunkás), többségük – mi-

¹⁷³ Kókényesi (1980) 108.o., a zsírosi iskoláról Rogosz (1975) ír.

¹⁷⁴ KSH (1920) említett adatai között.

¹⁷⁵ Vigh (1979) 38.o., Dokumentumok (1984) 39.sz., Lippai (1975) 182.o., Rogosz (1979) és Kókényesi (1980) 111–116.o.

¹⁷⁶ Keresztény-Cserháti (1981) 14.o.

után a hartványiak is eljártak érdekükben – hamar kiszabadult a román megszálló csapatok ócsai kommandójáról.¹⁷⁷

A két világháború közötti időszak gazdasági helyzetét az 1935. évi mezőgazdasági adatfelvétel is csak a közigazgatási egységek szintjén mutatja be. A művelési ágak legfőbb változása, hogy 1895 óta (lásd ott!) a rét és legelő aránya (23%-kal) közel 10%-ra csökkent (12,9%), a szántóterületé 70,8%-ra növekedett. Az 1018 kh szőlő főként a hernádi telepítéseknek köszönhető, s igen magas arányt, 8,8%-ot, ért el. Jelentősen nőtt a parasztság által tartott sertések, lovak s a faluban lévő gyümölcsfák száma, de az egységnyi művelt terület viszonylatában ez csak az utóbbi kettőnél jelentős. A földbirtokmegosztás járási szinten ebben a községben a legkedvezőbb.¹⁷⁸ A parcellázások következtében a gazdaságok száma 1146-ra – mintegy négyeszeresére – nőtt, de most sem következett be más községekhez hasonló birtokelprózódás. A gazdaságok számának és területének arányait a következő táblázaton szemléltethetjük (az adatok az összes gazdaság, illetve az összes terület arányában.):

1.kat.h. nélkü- li	szántó földdel rendel- kező	1–5	5–10	10–20	20–50	50– 100	100– 200	200– 500
		kat. hold nagyságú						
gazdaságok az 1146 gazdaság %-ában:								
14,6	10,3	35,5	11,4	12,7	12,8	1,9	0,5	0,3
területének nagysága a 11 803 kh. föld %-ában:								
0,6	0,7	8,8	7,7	16,4	41,4	12,5	6,4	5,5

Amíg a Pusztavacson (a Nagyatádi-féle földreform után is!) a 13 176 kh föld 96,7%-a a Coburgok kezében maradt, Újhartyán együttesében az 500 kh feletti gazdaságok eltűntek. A 12 önálló közigazgatási egység között itt találjuk a legtöbb 20–50 holdas (12, 8%) gazdaságot, s övük a föld 41,4%-a. Más községekben közel ennyi – de inkább 50–60% – 1935-ben is a 100 kh feletti nagy- és középbirtokosok tulajdonában maradt. Az épp csak házhellyel vagy csak törpebirtokkal rendelkezők lehetőségeit az is ja-

¹⁷⁷ Iratok (1969) 315.sz.

¹⁷⁸ KSH (1935) Újhartyán adatsorai.

vítja, hogy 1146 kh (7,9%) földet haszonbérbe vehetnek, ezek 11,2%-a a tíz hold alatti, 76,9%-a a 10–50 holdas, 2,1%-a az 50–100 holdas kategóriába tartozik, mindössze 9,8% nagyobb 100 kh-nál. Ennek ellenére a tulajdonosok súlypontja itt is az 1–5 kh-as (35,5%) kisgazdaságokra helyeződik, járási szinten az ő arányuk 40,1%.

A század első évtizedeinek agrárválságai a Szabó-féle birtokot megrendítették, a föld - közte az új telepítésű szőlő – gazdát cserélt, s közben további parcellázások történtek. Az 1930-as években e gazdaság helyén találjuk Dörner Márton malmát, itt – illetve az út túlsó oldalán – terült el Steinherz Adolf 210 holdas (1274 aranykorona minőségű) gazdasága, aki 65 kh szőlővel is rendelkezett. (A borgazdasághoz tartozó gazdasági épületek maradványai pár évtizede még jól látszottak a sportpálya környékén.)¹⁷⁹

A falu és a két külterületi lakott hely tulajdonképpeni társadalmi helyzetét pontosabban jelzik az 1930. évi foglalkozási adatok, mivel lehetővé teszik a fontosabb kategóriák külterületi arányainak vizsgálatát is. Meg kell jegyeznünk, hogy a történetstatisztika által nyilvántartott 4,3%-os csökkenés ténylegesen nem a népesség fogyásából, hanem abból adódik, hogy 1930-tól kezdve a Bucka adatait – ti. később Rákóczi-telep néven Pusztavacshoz csatolták – nem számították Hernádnhoz. Mivel 1930-ban e területek Hernád – pontosabban Újhartyán – részét képezték, elemzésünkben az együttes (26,3% növekedést mutató 2127 fő) lélekszámot vesszük alapul. Várady-telepre tekintettel külön sorban feltüntetjük Örkény-Táborfalva nélküli – külterületeinek együttes adatait is.¹⁸⁰

¹⁷⁹ F.Szabó (1930) 170–171; Kökényesi (1980) 123.o.

¹⁸⁰ KSH (1930) községi és külterületi adatsorai. Itt jegyezzük meg, hogy a KSH (1960) történetstatisztikai adatsorában Hernádon 1611 főt, Lengyelfalván 1510 főt tüntetnek fel, ami a jelenlegi községhatárok között akkor élt népességre nézve igaz is. Az 1930. évi statisztikai kötet azonban – az akkori területi tagozódás figyelembevételével – Hernádon 2127 lelket (Alsó-Hernád = Szent Orbán-hegy: 881, Bucka-telep: 328, tanyai részek: 188, és Felső-Hernád = 730 fő), Lengyelfalván pedig 1114 főt számol. Vagyis itt nem veszi figyelembe a később Újlengyelhez csatolt pótharaszti stb. részeket, míg Hernádnál azok a dűlők is szerepelnek, melyek később Rákóczi-telep néven Pusztavacshoz kerültek. Mindenképp az eredeti állapot figyelembe vétele alapján állapítjuk meg a táblázatokban közölt arányokat.

Település	A népesség aránya (%)	Ebből a keresők %-a			A keresők fő foglalkozási csoportjai (%)		
		Férfiak	Nők	Összesen	őstermelő	ipar, keresk., közlek.	egyéb fogl.
Hernád	41,4	66,2	16,2	42,3	89,2	8,5	2,3
Lengyelfalva	21,6	71,3	17,0	46,0	89,7	7,6	2,7
Újhartyán	37,0	65,2	18,0	41,7	77,3	17,0	5,7
Örkény külter.	15,0	62,9	10,6	37,3	88,3	7,3	4,4

A mezőgazdasági keresők abszolút túlsúlya miatt meg kell vizsgálnunk ezek belső struktúráját is (adatok az összes mezőgazdasági kereső %-ában):

Helység	Összes mg. kereső (fő)	E b b ő l			Az önállók közül		
		gazdasági		önálló	segítő cs. tagja	10–50 kh-as birtokos	10 kh alatti bérlő
		cseléd	munkás				
Hernád	802	5,1	23,4	35,7	35,8	10,0	24,4
Lengyelfalva	459	10,2	16,1	35,3	38,4	13,3	15,9
Újhartyán	612	5,4	–	56,6	38,1	10,1	38,7
Örkény külter.	338	19,2	46,5	27,5	6,8	6,8	19,8

1930-ban már a lakosság 63%-a élt a két külterületen (Hernád pusztán 41,4%). Az örkényiek 45,6%-a volt falusi, de a többiek zöme a leendő Táborfalvára koncentrálódott, így csak 15% lakott az örkényi határhoz tartozó (Zsriposzta, Bikahegy stb.) külterületeken.

A keresők – összlakossághoz viszonyított – aránya Újhartyán térségén belül hasonló (Hernádon 42,3%), az örkényi külterületeken (37,3%) valamivel kisebb. A nemenkénti arányok között sincs nagy szóródás, Hernádon a férfiak 66,2%-a, a nők 16,2%-a volt kereső. A keresők fő foglalkozási csoportjai között mind a négy területi egységben a mezőgazdasági foglalkozásuk – illetve az őstermelők – aránya dominál, s felette van a bel- (71,2%), valamint a külterületek (84,3%) járási átlagának. Jóllehet az ipar, közlekedés, kereskedelem részesedése területén maga Újhartyán is messze elmarad a legpolgárosodottabb település, Ócsa (32,8%), sőt némileg a falvak belterületi átlaga (18,4%) mögött is, a hernádi arányoknak (8,5%) azonban éppen a kétszeresét éri el (17,0%). Hasonló a helyzet az egyéb foglalkozásuk esetében

is, hiszen az egészségügyi, oktatásügyi értelmiség, a közszolgálati dolgozók (és házicselédjeik) is a községben koncentráálódtak. A mezőgazdasági keresők belső összetételének vizsgálata figyelemre méltó sajátosságokra mutat rá! Járási viszonylatban a falvak belterületén az önállók és segítő családjaik aránya 68,0%, a külterületi pusztákon 39,8%. Ez a paraszti réteg az egész dabasi térségben Újhartyánban a legnagyobb (94,7%, ami az utána következő Alsónémedit 14%-kal haladja meg). Újhartyán lakóinak anyagi kondícióját jelzi az is, hogy csak 5,4% (!) tartozik a gazdasági cselédek közé, noha ők a gazdasági munkásokkal együtt (utóbbiak Újhartyánban nem voltak) járási szinten a belterületen 32,0%-ot, külterületen 60,2%-ot képviselnek. Csak példaképp említjük, hogy a hartyániakkal leginkább összehasonlítható Alsónémedin a mezőgazdasági keresők 19,2%-a tartozott e leginkább hátrányos helyzetű paraszti rétegbe, a járási székhely funkcióját betöltő Alsódabason pedig (ahol korábban egyáltalán nem volt úrbéres parasztság, csak nemes és zsellér) a 29,2% önálló és segítő családtag mellett 70,8% élt cselédkoszton!

A járási átlaghoz tehát csak az örkényi külterületek hasonlóak, az újhartyániak nem, s ez a másik fő sajátosság! Hernádon a parasztság 71,5%-a önálló és segítő családtagja (35,7 és 35,8%), s ez Lengyelfalvához hasonlóan (73,7%) nemcsak a járás külterületi átlagait haladja meg jelentős mértékben, de a községek belterületi mutatóinak is némileg felette van! A birtokszerkezet sajátos fejlődési tendenciái következtében (ami a nagybirtokok sőt középirtokok továbbélése helyett a paraszti gazdálkodás kereteinek kiszélesítését tette lehetővé) Hernád és Lengyelfalva paraszti társadalmának összetétele merőben eltér az azonos időben betelepülő – és 1945 után majd községgé szerveződő – pusztákétól. A gazdasági cselédek és munkások s velük szemben az önállók és segítő családtagjaik aránypárja ugyanis Gyálon pl. 81,0 : 19,0%, Inárcson 85,0 : 15,0%. Sőt, a „nagyközség” rangját élvező élvező Pusztavacson ennél is rosszabb volt a helyzet, mivel 90,6% agrárproletárral szemben csak 9,4% (közte a herceg és intézői) rendelkezett földdel. Helyzetük paradox voltát hangsúlyozza az is, hogy 1930-ban a lakosság 100,0%-át írták össze a közel harminc (Ágoston-, Amália-, Antónia-, Fülöp-, Klementina-, Klotild-, Lipót-, Lujza-, Mária-, Nándor-, Péter-, Kiszándor-, Viktória-major, továbbá Bocskoros, Csetharaszt, Dobonáz, Erdőlak, Főmagtár, Kőműveslak, Körtvélyes, Medveállás, Sárgaház, Szorító, Téglaház, Újház, Szőlő, Úsztató) külterületi major környékén, tehát olyan nagyközség volt, mely nem rendelkezett belterülettel! A külterületi lakott helyek közbizonyos helyzetének rendezetlensége következtében alakult ki az a helyzet, hogy a majorsági cselédség munkáltatója, egyben a „nagyközségi” lakosság választott képviselőjének vezetői tisztjét is betöltötte – „a községi

bíró itt maga a jószágfelügyelő” –, amiből a falukutató útjai során ide is elvetődő Erdei Ferenc nem véletlenül asszociál a középkori „úriszék” modern címkével való továbbélésére.¹⁸¹

Hernád és Lengyelfalva adatai tehát valamennyi pusztához, sőt a régi falvak egy részéhez képest is kedvezőbb helyzetet tükröznek, de hasonló következtetésre jutunk akkor is, ha a paraszti birtokok nagysága terén végezzük el az összehasonlítást. Újhartyántól természetesen ugyancsak nagy az eltérés, s a kedvezőtlenebb helyzetet más tényezők súlyosbítják. A parcellázásokkal és a folyamatos beköltözésekkel összefüggésben a családok jelentős részét az ingatlanvásárlás költségeinek törlesztése terheli. Mezőgazdasági válságperiódusok esetén a közeli nagybirtokkal és a paraszti középbirtokkal szemben egyszerre jelentkeznek a mezőgazdasági termények értékesítési gondjai a munkalehetőségek beszűkülésével. Tekintve, hogy a törpebirtokosok és hozzátartozóik rendszeresen munkát kénytelenek vállalni a majorságokon vagy a tanyákon, e lehetőségek elvesztése készleten őket arra, hogy ilyenkor kubikosként, aratómunkásként, napzámosként más vidéken vagy segédmunkásként a fővárosi ipartelepeken keressenek munkát.

Nehezíti helyzetüket a lakott területek és a bokortanyák közötti távolság, az ezeket összekötő rossz úthálózat, az iskolák osztatlan jellege (tegyük hozzá, a távolság és a korai munkavállalás miatt a gyermekek egy része tanköteles korban kimarad vagy lemorzsolódik), az egészségügyi ellátás teljes megoldatlansága (orvos legközelebb csak Gyónon, Örkényben, a vacsi uradalomban, illetve 1927-től Újhartyánban volt), szülésznőt is csak 1928-tól alkalmaztak. A tanyai népesség gyakorlatilag kívül esett a döntési jogkörrel rendelkező szervek és választott testületek (képviselőtestület) szféráin, így az érdekérvényesítés tekintetében messzemenően hátrányban voltak az „anyaközség” lakóival szemben. Amíg Újhartyán tradicionális paraszti társadalmának egyes rétegei különböző egyházi, gazdasági, kulturális és politikai egyesületekbe integrálódtak – ez pedig további lehetőséget biztosított a kisebb-nagyobb kollektívák érdekeinek közös megfogalmazásához, s az ezzel kapcsolatos igények felsőbb szervek felé való közvetítéséhez –, a pusztákon az egyleti élet és a szövetkezés még csak a kezdeti próbálkozásoknál tartott. Ennek tekinthető pl. a Lengyelfalva–Vatyai Földműves és Iparoskör, a Zsírospusztai Legelőtársulat, vagy a Hernádon is boltot működtető Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet.¹⁸²

¹⁸¹ F.Szabó (1930) 162.o.: a bíró Pálffy Tibor, aki Fülöp Józsiás Szász Coburg Gothai herceg jószágfelügyelője. Az idézet Erdei (1937) 60. oldaláról való.

¹⁸² F.Szabó (1930) 170.o.

A vázolt anomáliák és feszültségek az 1940-es évek táján tetőztek. Ekkor már a két pusztai népessége külön-külön is megközelítette a közigazgatási központét, a két-három nemzedék óta tartó együttélés pedig kialakította bennük az adott lokalitáshoz való kötődés érzését, esetünkben a „hernádiság” tudatát, melyek következtében az arra alkalmas történelmi szituációban az önállósági törekvések újfent, most már reális eséllyel és elementáris erővel törtek felszínre.

Az önálló községgé szervezett Hernád első évtizedei

Ez a pillanat a felszabadulás (1944. november 1–2.) utáni napokban következett el.¹⁸³

Mint ismeretes, az egyes községek képviselőit 1944. november 14-én Ócsán tájékoztatta az illetékes szovjet parancsnokság a kialakult politikai helyzetről, a közigazgatás és a közellátás megszervezésével összefüggő feladatokról.¹⁸⁴ A következő járási rendezvényre 1944. december 25-én Hernádon, a Dörner-féle malomban került sor, ahol a községek képviselői határozatot hoztak a demokratikus pártok és a nemzeti bizottságok (NB) megszervezéséről.¹⁸⁵ A MNFF pártjainak szervezetei hamarosan Hernádon és Lengyelfalván is kiépültek, és a nemzeti bizottságok keretében megfogalmazódó döntéseik megvalósítása érdekében az önálló szereplés útjára léptek.¹⁸⁶

Az újhartyáni NB 1945. május 5-én kapta kézhez a hernádiak különválasztási kérelmét, azonban az előjárósággal egyetértésben oly módon foglalt állást, hogy csak Alsó-Hernád pusztai elszakadását fogadják el, mivel Felső-Hernád a hartyáni határ közelében van, szervesen illeszkedik hozzá, lakói Újhartyánból származnak, elcsatolásuk pedig a község életképtelenségét eredményezné. A május 21-én tartott választásra a pusztai küldötteket – a megszokás utóhatásaként nyilván – meg sem hívták, az új képviselőtestület június 29-i határozata pedig már úgy szövelt, hogy teljesen elutasítják a puszták kérését, s helyette Hernádon és Lengyelfalván egy-egy jegyzői kiren-

¹⁸³ PMM (1965) 402.o.

¹⁸⁴ Balassa (1980) 131–132.o.

¹⁸⁵ Uo. és Fábrián (1975) 9.o.

¹⁸⁶ A pártok hernádi működéséről Táll Éva szociológus – levéltári kutatásain alapuló – szíves szóbeli közlése.

deltséget hoznak létre. Indoklásuk szerint valamennyi község életképtelené válna, hiszen az 5269 lakosú, 11821 kh. területű Újhartyán közigazgatási egysége az 5140 holdas, 2064 lakosú Hernádra, a 3781 holdas, 1371 lakosú Lengyelfalvára és a 2900 holdas, 1831 lakosú Újhartyánra esne szét. Ezt a puszták szükségszerűen elutasították, ezért 1945. augusztus 11-én a járási szervek közreműködésével küldöttértekezletre került sor, amelyen a három NB 6–6 taggal (az ekkor még 3–3 párt két-két képviselőjével) vett részt. Döntésük szerint 40 képviselőt választottak, közülük a területi arányok figyelembevételével 16 képviselő, a 10-ből 4 póttag, a 16-ból 6 előjáró lett hernádi, s az új előjáróság törvénybírói tisztségét is hernádi lakosra (Birinszki Józsefre) bízták. Az új képviselőtestület – mely történetében először valósította meg a puszták arányos képviselőtének elvét – ezután hozta meg a 11/1945. sz. határozatot, mely kimondta Hernád és Lengyelfalva különválását.¹⁸⁷ A döntést a BM is jóváhagyta, tehát két új község létesült, közülük Lengyelfalva és Vátya megváltoztatta a nevét is, 1947 óta Újlengyel néven szerepel a térképen.¹⁸⁸

A puszták leválása ellen sikertelenül harcoló Újhartyán életére hamarosan rányomta bélyegét az „ukrajnások” okozta sokk (ui. közel 300 helyi lakost köteleztek s vittek el a Szovjetunióba jóvátételi munkára, akik két-három évig szénbányákban dolgoztak) és a kitelepítéstől való félelem (jóllehet 1941-ben csak 134 fő vallotta magát németnek), mely viszont a Rákosihoz menesztett küldöttség sikeres érvelése után lekerült a napirendről.¹⁸⁹ A két újonnan szervezett községet ezalatt más problémák foglalkoztatták! Az önálló községi lét megszervezésének első lépése itt is a FIB (Földigénylő Bizottság) megalakítása, majd a földosztás megszervezése volt, ami korántsem jelentett könnyű feladatot. Hernád területén ui. a Steinherz-birtokon kívül nem volt kiosztható földterület, ezért Pusztavaccsal folytattak tárgyalásokat, ahonnan mintegy 300 holdat kaptak. Végül 1–3 kh területű (vagyis igen kis méretű) parcellákat, valamint a majorok, telepek közötti utak mentén kialakított házhelyeket tudtak kiosztani az igényjogosultaknak.¹⁹⁰ Mivel ez a földterület a lakosság egy részének megélhetését nem biztosí-

¹⁸⁷ Kókényesi (1980) 143–146.o.

¹⁸⁸ Kiss (1978) 667.o.

¹⁸⁹ Kókényesi (1980) 149–153.o.

¹⁹⁰ Fábián (1975) 20.o.

totta, a rászorultak részben a pusztavacsi erdőgazdaságnál, részben a hamarosan megszerveződő dászentmiklósi állami gazdaságnál kerestek munkát.¹⁹¹

Ezután vette kezdetét az infrastruktúra alapvető elemeinek kiépítése. Egy deportált kereskedő házában megszervezték az előljárást, majd 1948-ra újat építettek, kiépítették a falut és az állomást összekötő makadámutat, 1951-ben bevezették a villanyt, az FMSZ megalakulása után pedig megszervezték a kereskedelmi alapellátást.¹⁹²

Az önálló községgé szervezett Hernád demográfiai fejlődése a következőképpen alakult:¹⁹³

	1949:	1960:	1970:	1980:		
Hernád (fő)	2120	2112	2086	2349		
	tényleges szaporulat	természetes szaporulat	vándorlási különbség	tényleges szaporulat	természetes szaporulat	vándorlási különbség
%-ban		12,4	-12,8		8,4	5,6
(tényleges)	19,9	-0,4		-1,2		14,0
(járási %):		12,3	-0,2		7,5	2,5
(tényleges)	3,3	12,5		21,2		10,0

A világháború okozta veszteségek ellenére 1949-re a járási szinten tapasztalható 3,3%-os tényleges szaporulattal szemben Hernád népessége 19,9%-kal növekedett, amiből számottevő bevándorlásra következtethetünk. A község 2958 hektáros (5140 kh) területén a népsűrűség 80,7 km²/fő volt, a lakosság 41,9%-a a frissen kialakított belterületen, 58,1%-a az ezt körülvevő külterületi tanyavilágban lakott, a népesség 49,5%-a volt férfi, 50,5%-a nő.

¹⁹¹ Keresztényi-Cserhádi (1981) 21.o.

¹⁹² Lásd előző jegyzet riportjait, visszaemlékezéseit!

¹⁹³ KSH (1980) adatsora alapján.

Az 1945 utáni első két évtized során a foglalkozásszerkezet Hernádon is átalakult.¹⁹⁴

	A keresők %-a			A keresők megoszlása népgazdasági ágak szerint, az összes ker. %-ában					
	férfi	nő	összes	Mezőgazd.	Ipar	Építőipar	Közlek.	Keresk.	Egyéb
1949. év:									
Hernád	69,8	23,8	46,6	81,2	12,5		2,9	0,5	2,9
(járási)	69,8	23,1	46,4	71,0	12,5		2,0	2,0	9,8
1960:									
Hernád	68,4	38,0	53,1	58,5	26,1	3,3	3,2	3,0	5,9
Váradyt.	78,5	31,3	54,4	36,9	43,8			19,3	
(járási)	70,6	33,0	51,4	48,2	27,8	3,9	3,6	3,8	12,7

A keresők aránya – csekély mértékű emelkedés után – a járási átlaghoz hasonló szintre került 1949-ben. A helyi infrastruktúra kialakítása szakaszában 81,2%-ra csökkent a mezőgazdasági keresők aránya, bár még mindig jó 10%-kal felette van a járási átlagnak. Ezt az ipari keresők növekedése (12,5%) valamint a közlekedési, kereskedelmi és közszolgálati munkakörökben Hernádon is nagyobb számban megjelenő dolgozók ellensúlyozzák. A változások ellenére a falu alapvetően mezőgazdasági jellegű maradt, noha a földosztást követően a mezőgazdasági keresők összetétele is változásokon ment keresztül. (Százalékos adatok)

1949	A mezőgazdasági keresők aránya					Az önállók közül			
	összesen	E b b ő l				0–1 kh.	1–10 kh.	10–25 kh.	25 kh feletti
		mun-kás	alkalmazott	önálló	s.cs-tagja	gazdák aránya			
Hernád	81,2	8,6	–	43,3	29,3	1,8	31,0	8,8	1,7
(járási)	71,0	8,0	0,2	38,1	24,7	1,8	29,7	5,5	1,1

¹⁹⁴ KSH (1949) és KSH (1960) megjelölt kötetei.

A mezőgazdasági munkásság aránya mintegy harmadára csökkent (8,6%), a földosztás eredményeként az összes keresők 72,6%-a (a segítő családtagokkal együtt) önálló gazdává vált. A többi községhez hasonlóan itt az is minimálisra zsugorodott az egy holdnál kisebb földdel rendelkező, másutt is munkát vállaló paraszti réteg, a súlypont pedig az 1–10 kh-as gazdaságokra került. A 10–25 holdas hernádi középparasztság %-os aránya a 16 község között a 3. helyen áll (8,8%, szemben pl. Pusztavacs, 1,8%-ával), és a 25 kh feletti, árutermelésre képes parasztagdák rétege sem jelentéktelen (Hernádon 1,7%; Újhartyánban a legnagyobb; 3,8%, Pusztavacson csak 0,2%).

Ez a struktúra számos ellentmondást rejtett magában! Pozitívuma, hogy földhöz jutásuk után a leghátrányosabb helyzetű paraszti rétegek fogyasztása is növekedésnek indult, hasznukat azonban egyre inkább lefőlözte a beadási rendszer. A beszolgáltatási tervszámok folyamatos emelése itt is a „padlássöpöretésekkel” és azzal a következménnyel járt, hogy a gazdák gyakorta távoli, dunántúli községekből szereztek be a kívánt terményt, a termelés pedig szükségszerűen visszaesett.¹⁹⁵ A birtokelaprózódás is gyengítette a mezőgazdaság árutermelő képességét. Erre ui. csak a közép- és módos paraszti réteg lett volna talán alkalmas, akik univerzális paraszti tudásuk, termelési tapasztalatuk, a földműveléshez szükséges eszközeik birtokában képesek lettek volna kisajtolni a hasznot a gyenge termőképességű földből. Őket azonban a kuláklísta kerülés réme fenyegette, és nem is ok nélkül. Mint Kókényesi Imre tanulmányából kitűnik, ezt a paraszti réteget a hibás agrárpolitika részint osztályellenségként – a szocializmus legfőbb kerékkötőjeként – megbélyegezte, és a korlátozás hivatalosan hirdetett programja helyett gyakorlatilag – még az igen tehető Újhartyánban is – tönkretette.¹⁹⁶

Nem hozott kellő áttörést ezen a téren a termelőszövetkezeti mozgalom sem. Az első hernádi csoport 1949-ben Kossuth TSZCS néven alakult meg kb. húsz 1–3 k. holdas, többnyire újonnan földhöz jutott paraszt mintegy 300 kh földjén, egy lóval és egy „központi majorként” funkcionáló tanyával. A beszolgáltatási terhekkal ugyancsak sújtott, nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges feltételekkel nem rendelkező gazdaság számos nehézség közepette különböző megoldásokkal (marha- majd sertéstartás, megannyi növényvel való kísérletezés, borászat stb.) próbálkozott, majd az ötvenes évek közepén stabilizálódni látszott. Ennek ellenére a földterület alig 6%-

¹⁹⁵ Keresztényi-Cserhádi (1981) 26.o.

¹⁹⁶ Kókényesi (1980) 154–175.o.

ával rendelkező csoport nem tudott vonzást gyakorolni a parasztság többségére, kb. hatszázan továbbra is egyéni gazdálkodást folytattak. A szőlőtermelő gazdák eközben létrehoztak egy bortermelő szakcsoportot (1954–62 között a fővárosban borozót is működtettek), de a tanyaiaikra ők sem gyakoroltak vonzást. Az agrárpolitikai hibák Hernádon is azzal a következménnyel jártak, hogy az életszínvonal visszaesett, a kezdeti lendület után az infrastruktúra kiépítése megtorpant, a beszolgáltatási terhek miatt a földművelést sokan Budapestre bejárással, illetve ipari segédmunka vállalásával cserélték fel. 1956-ban a Kossuth is a bomlás állapotába került, csak mintegy tizenhatan maradtak együtt. A szövetkezetet 22 tag 1957-ben Búzakalász néven átszervezte, de az sem segített rajtuk, hogy az újlengyeli Béke feloszlása után hozzájuk csatolták annak azt a 400 holdas részét, mely korábban állami tartalékföld volt. A tönk szélén álló gazdaság helyzetét az mentette meg, hogy a szőlőtermelő szakcsoport 1958-ban Március 15. néven TSZCS-vé, egy évvel később termelőszövetkezetté alakult, s ugyanezen a néven 1960-ban a Búzakalással egyesült. A folyamat következő állomása az volt, hogy 1962-ben hozzájuk csatolták a pusztavacsiak csődbe jutott „Győzelem” nevű csoportját, ami korántsem aratott osztatlan sikert a hernádiak körében – érthetően –, így a kibontakozáshoz még jó néhány év kísérletezésére volt szükség.¹⁹⁷

Az 1960. évi foglalkozási statisztika (lásd a 91. o. táblázatát!) jól tükrözi e mozgalmas időszak ellentmondásait.¹⁹⁸ A mezőgazdasági keresők aránya több mint ötödével csökkent (58,5%, Várady-telepen pedig csak 36,9%). A földjét elhagyó népesség (közel 30%) az iparban és az építőiparban helyezkedett el, főleg alacsonyán kvalifikált segédmunkás munkakörben. Némileg nőtt a kereskedelem, közlekedés és egyéb foglalkozási csoport részesedése is. Ennek ellenére a közellátás szintje alig haladta meg a harmincas éveket – amikor két-két kocsmá és vegyesbolt, s egy hentes alkotta az alapellátottság „intézményhálózatát” –, és az adópolitika miatt nem bővült a kisiparosok köre sem (a faluban még a század első felében megtelepedett néhány kovács, kádár, bognár, cipész, kőműves stb., közülük maradt meg a szakmában egy pár). Az anomáliák a mezőgazdasági keresők belső struktúráján is megmutatkoznak (az összes keresőhöz viszonyított arányok 1960-ban):

¹⁹⁷ Keresztényi-Cserháti (1981) 21–25. és 20.o.

¹⁹⁸ KSH (1980) statisztikai adatsora.

Mező- gazda- sági k. öszs. (fő)	E b b ő l					Az összes ker-ből.	
	alkal- mazott	TSZ-tag, + s.cst.	önálló és s. cstag.	„két- laki”	szelle- mi dol- gozó	önál- ló	
	az összes kereső %-ában						
Szám (Hernad):	655	27	45	511	72	28	519
%:	58,5	2,4	4,0	45,6	6,5	2,5	46,3
(járási %):	48,2	8,7	4,1	32,4	3,0	5,8	34,9

Az 58,5%-ra zsugorodott mezőgazdasági kereső több mint háromnegyede (45,6%) görcsösen őrizte önálló pozícióját. Kis részük maradt meg mezőgazdasági munkásnak (2,4%), földje művelése mellett 6,5% helyezkedett el az iparban, őket nevezi a statisztika a pejoratív hangzású „kétlaki”-nak. A termelőszövetkezeti tagok és segítő családtagjaik aránya most is csak 4,0%, tehát az ötvenes évek kollektivizálási tapasztalatai még mindig bénítólag hatottak rájuk.

A falu társadalmi struktúrájára jellemző az is, hogy igen kicsi (2,5%) a szellemi foglalkozásúak (még kisebb a mintaadó szerepénél fogva jelentős értelmiségiek) aránya, s a számokról az is leolvasható, hogy az önállók zöme a mezőgazdasági szektorhoz tartozik, mindössze 7 önálló iparost írtak össze. A kedvezőtlen hatások másik eleme a falu demográfiai fejlődésének megtorpanása volt. A be- és kiköltözés mérlege negatív, a lakosság 12,8%-a költözött el 1960-ig, amit a 12,4%-os természetes szaporulat sem tudott ellensúlyozni, így a lélekszám 0,4%-kal csökkent. Ez a tendencia a hatvanas években is folytatódott (1970-re a lélekszám 1,2%-kal 2086-ra esett vissza), nem utolsósorban azért, mivel a termelőszövetkezet helyzete az egyesülés után is válságos volt. A tagság összetételét az indulás évében a következő adatok jellemzik.¹⁹⁹

Együtt	Föld nélküli volt	3 kh- alatti	3-5 kh	5-7 kh	7-15 kh	15-20 kh	20 kh feletti	Egyéb nem meg-i fogl. volt	
									földdel rendelkezett
fő:	95	41	20	4	3	6	2	2	17
%:	100,0	43,2	21,1	4,2	3,1	6,3	2,1	2,1	17,9

¹⁹⁹ Keresztényi-Cserháti (1981) 31.o.

A szövetkezeti parasztság arányai jól jelzik a mezőgazdasághoz szükséges szakértelem és tapasztalat sajátos helyzetét, ám a belső arányokat tovább rontotta a pusztavacsi csoport hozzájuk csatolása, miután a tagság száma 375-re, a földterület nagysága ötszörösére emelkedett. A gyenge termőhelyi adottságok mellett ezek a tényezők sem könnyítették meg a gazdaság feltételrendszerének és nagyságrendjének megfelelő termelési profil kialakítását. A hatvanas évek elején még 37 féle növényt termesztettek, de a foglalkoztatási gondok miatt az évtized közepén is 15–20 növényt voltak kénytelenek vállalni. A takarmánytermelés nehézségei miatt hamarosan bebizonyosodott, hogy a marhatartás is ráfizetéses, sőt a kezdetben gazdaságosnak tűnő (1961-ben 240 db) sertésstenyésztést sem tudták folytatni. A szövetkezeti parasztság súlyos feszültségeket élt át. 1962-ben 1,7 millió forint mérleghiánnyal zárták az évet, s a hiányt évről-évre csak állami támogatással tudták pótolni. Méreteire jellemző, hogy 4,7 millió forint hitel viszszafejtése alól kaptak mentesítést 1966-ban. A válság mélypontján (1962. IX.–1963. V. hó között) a gazdaság csak egyszer (karácsonykor, alig 500 forintot) tudott fizetni a tagjainak, amit ők átmenetileg ipari munka vállalásával pótoltak; de igen sokan végleg kiváltak a szövetkezetekből, 1966-ra a tagság száma 375-ről ezért 220-ra csökkent. A hatvanas évek első felének útkeresési tapasztalatai bebizonyították, hogy a hernádi homokon sem a növénytermesztés, sem a nagyállattartás nem képezheti az alapvető jövedelemforrást. A megoldásnak a baromfitenyésztés látszott, amihez egy 3000 darabos csirkenevelő és két 500-as csirkeól beállításával kezdtek hozzá. Jóllehet a fejlesztési irányok eldöntésének ügye egy időre szembeállította egymással a falu – illetve a tagság – egyes (tanyaiak, falusiak stb.) rétegeit, miután azonban a baromfi-program kifizetődőnek bizonyult, a fejlesztést erre az ágazatra koncentrálták. Ez magyarázza az állomány gyors felfutását (1961-ben 1470, 1965-ben 11557, 1967-ben 27463 db baromfi), alig egy évtized alatt a csirkeállomány száma közel hússzorosára növekedett.²⁰⁰

²⁰⁰ Uo. 32.–35.o.

A gazdaság modernizációja és hatása Hernád társadalmi fejlődésére

Nem célunk a termelőszövetkezet fejlődésének elemzése, a helyi társadalom átrétegződési folyamatainak megértése érdekében mégsem tekinthetünk el attól, hogy ennek néhány tényezőjére rámutassunk.²⁰¹

A rossz természeti feltételek, a korszerűtlen termelési struktúra és a rájuk kényszerített kedvezőtlen egyesülések miatt alacsony hatékonysággal dolgozó gazdaság az 1960-as évek közepén lendült el a mélypontról. Akkor, amikor a helyi – főként a régi tanyai gazdákból álló – gazdaságvezetést felváltotta egy fiatal, magasan kvalifikált agrárértelmiségi csoport, mely elég ambiciózusnak és felkészültnek érezte magát ahhoz, hogy a nehéz feltételek ellenére kidolgozza a felemelkedés stratégiáját, és – támaszkodva a gazdaságirányítás 1968-ban életbe lépő új mechanizmusának lehetőségeire – volt elég ereje is ahhoz, hogy koncepcióit a tradicionálisan gondolkodó szövetkezeti tagsággal elfogadtassa. Ez a program Cserhádi Pál nevéhez fűződik, aki néhány évi főagronómusi munka során olyan tekintélyt szerzett magának, hogy elnökké választották, és akinek „neve a gyors anyagi és társadalmi felemelkedés élményével kapcsolódik össze a hernádiak tudatában”; s tegyük hozzá: a nevével fémjelzett programnak ma már agrártörténeti jelentősége van.²⁰² És joggal, hiszen a termelési szerkezet radikális átalakításával a veszteséges gazdálkodást igen rövid idő alatt országos figyelmet keltő csúcsteljesítmények váltották fel.

Az állami szervek által is szorgalmazott – ám hernádi viszonylatban gazdaságtalan – marha- és sertéstartás leállítását után egyértelműen a baromfitenyésztésnek biztosítottak prioritást, így 1966-ban már 18 vagon árut termeltek. A csirketenyésztés rentabilitása alapvető szerepet játszott a pénzügyi stabilizációban, és bátorítólag hatott az innováció következő lépéseinek megtételéhez is (melynek fő állomásai a baromfihizlalás, a törzsállattartás majd a naposcsibe-keltetés voltak), és ennek során a Hunnia Hibrid Társulás gesztora a hernádi Március 15. Termelőszövetkezet lett.

1969-re kiépítették az ország első termelőszövetkezeti keltetőüzemét, majd kialakították a tenyésztés, takarmányozás és tartási mód tekintetében teljesen újszerű, szigorú technológiához kötött baromfitenyésztés rendszer-

²⁰¹ A folyamat részletesen megismerhető Keresztényi-Cserhádi (1981) idézett kötetéből. Lásd még Cserhádi (1980), Táll (1987) műveit vagy a Hernádi Híradó számait!

²⁰² Táll (1987) 257.o.

rét. 1970-ben elsők között kaptak lehetőséget egy nyugati baromfifeldolgozó technológia, illetve gépsor megvásárlására, a „csirkegyár” kiépítését viszont már saját terveik szerint, saját kivitelezésben valósították meg, részben bankhitel igénybevételével, részben az építőbrigád egy találmányából származó nyereség felhasználásával. Az ugyancsak első hazai baromfifeldolgozó (illetve a Hunnia Coop társulás) megszületésével párhuzamosan került sor a háztáji csirkenevelés említett rendszerének a környező falvakban és Hernádon való elterjesztésére és szövetkezeti integrációjára, ami a sertéstartás és húsfeldolgozás megszervezésével (később az állati hulladékok feldolgozásával stb.) folytatódott.

Átalakult ezalatt a növénytermesztés profilja is. A termelt növényfélék számát 1969-ben négyre csökkentették, s a 2600 hektáros terület megművelését magas szintű gépesítéssel hat szakemberrel is el tudták látni. Az ágazat igazi arculata 1977-re alakult ki, amikor zöldség- és gyümölcstermelő szakcsoport formájában hozzájuk csatolták a Keselyhegyi Szakszövetkezetet (ez az újhartyáni csoport már korábban, 1975-ben egyesült az újlengyeli Aranykalász Szakszövetkezettel). A fejlődési folyamat ívét jól érzékeltetik a szövetkezet zárszámadási adatai is.²⁰³

	1967	1969	1975	1980
Terület (ha)	1767	2494	2624	6670
Tagok száma	231	377	300	664
Dolgozók száma	499	637	1577	3014
Összes árbevétel (M/Ft)	22019	66209	775610	1749205
Egy ha. szántóra jutó termelési érték (Ft)	18579	26685	260115	276925
Egy dolgozó által termelt termelési érték (Ft)	64264	102133	417473	582609
Egy dolgozóra jutó személyes jövedelem (Ft)	6830	24181	30747	51704

A gazdálkodás belső struktúrájának változásaira az árbevétel %-os megoszlása világít rá.²⁰⁴

²⁰³ Keresztényi-Cserháti (1981) 102, 108, 116.o.

²⁰⁴ Uo. 127.o.

Év	mezőgaz- daság	élelmiszer- ipar	ipar, építőipar	egyéb tevé- kenység
1970	10,1	11,6	66,6	11,7
1980	14,4	52,0	20,6	13,0

A helyzet kedvezőre fordulása következtében a munkaerő elvándorlá-
sa megszűnt és ellenkező irányba folytatódott, majd a település lélekszáma
is emelkedni kezdett. 1980-ig 8,4% természetes szaporulat mellett 5,6%-os
pozitív vándorlási különbözetet regisztrálhatunk, a 14,0%-os tényleges nö-
vekmény pedig (a főváros agglomerációs gyűrűjébe tartozó Gyált nem szá-
mítva) a dabasi járásban itt volt a legnagyobb (lásd 90. o. táblázatát!).
A termékszerkezet minőségi változásai erőteljes foglalkozási, iskolázottsági
átrétegződést vontak maguk után. Az átképzés arányaira jellemző, hogy
1975-ben a szövetkezetben 53 dolgozó a szakmunkás-, 16 az érettségi bizo-
nyítvány, 8 pedig a diploma megszerzéséért tanult, s 1978-ban már 450
szakmunkás, 160 közép- és 72 felsőfokú végzettségű szakember dolgozott
a térszben.²⁰⁵ A nyolcvanas évek közepén mintegy 6000 főt foglalkoztató
nagyüzem irányításához már mintegy 800 közép- és 200 felsőfokú végzett-
ségű szakember kellett, ezt pedig Hernád szükségszerűen nem „termelhet-
te” ki saját sorai közül ilyen rövid idő alatt, tehát egyre több szakember be-
településére volt szükség.²⁰⁶ A foglalkozásszerkezet tehát erős migráció
közepette alakult át.²⁰⁷ (Aktív keresők %-os megoszlása)

	Aktív kere- sők	E b b ő l					
		mező- gazd. vízg.	ipar	építő- ipar	közlek., szállít.	keres- ked., hitel	nem a anyagai ágazatok
Hernád 1970:	1046	458	389	56	40	53	50
%:	50,1	43,8	37,2	5,4	3,8	5,0	4,8
(járási %):	52,3	33,9	37,9	7,1	5,6	6,2	9,3
Hernád 1980:	1172	781	189	27	36	40	99
%:	50,3	66,6	16,1	2,3	3,1	3,4	8,5
(járási %):	49,9	35,4	28,1	7,4	7,0	7,9	14,2

²⁰⁵ Uo. 118, 137.o.

²⁰⁶ Táll (1987) 258.o.

²⁰⁷ KSH (1970) és (1980) adatsorai.

A keresők aránya 1960 óta mintegy 50%-ra (tehát némileg) csökkent. A három évtized alatt a kereső férfiaké 68,4%-ról 58,8%-ra, a nőké 38,0%-ról 41,4-re változott. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy 1980-ban a népesség 17,3%-a inaktív kereső (52,0%-uk mezőgazdasági, 33,3%-uk ipari, építőipari, 14,7%-uk egyéb ágazatokhoz tartozó), főleg nyugdíjas volt.

A foglalkozásszerkezet legszembetűnőbb változása, hogy a mezőgazdasági keresők aránya előbb 58,5%-ról 43,8%-ra csökkent, majd e számottevő visszaesés után 1980-ra (a járás más községeiben tapasztalható további csökkenéssel ellentétben) Hernádon 66,6%-ra emelkedett. Ebben a foglalkozási csoportban egyedül Pustavacson találunk nagyobb arányt (75,3%), ami valójában az erdőgazdasági dolgozók nagy számából (23,4%) adódik. A mezőgazdasági keresők aránya a 15 község között Hernádon a legnagyobb ugyan, de az arányszám mögött – a többi községtől ugyancsak eltérő – belső összetétel rejtőzik!

1980	Ösz- szes mg-i dolg.	Ebből az				
		áll- mi	szövet- kezeti	erdőgaz- dasági	szolgál- tatási	egyéb
területen dolgozik						
Hernád %	66,6	0,3	64,5	0,1	0,3	1,4
(járási %)	34,2	2,8	28,7	1,1	0,2	1,4

Hernádra tehát nemcsak az jellemző, hogy a mezőgazdasági keresők aránya közel kétszerese a járási átlagnak, hanem az, hogy az összes keresőkön belül is a szövetkezeti parasztság dominál (64,5%, utána 40,4%-kal Újlengyel következik, s a 15. helyen 15,6%-kal Gyál). Az általános tendenciától való eltérés mögött sajátos strukturális elemek figyelhetők meg a háztartások aktív keresőinek 1980. évi osztály- és rétegtagozódásán (az adatok az összes háztartás aktív keresőinek %-ában).²⁰⁸

A szövetkezeti parasztság rétege ebben a nézőpontban is Hernádon mutatkozik a legnagyobbban, de mint látjuk, 45,0%-uk (kétszer annyi, mint másutt) nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású, akik főleg a húsfeldolgozó üzemekben dolgoznak. Tulajdonképpen mezőgazdasági fizikai munkát (természetesen azt sem a hagyományos értelemben, hanem a nagyüzemi technika és technológia szintjén) csak 9,2%-uk végez (ebből 0,3%

²⁰⁸ KSH (1980) megfelelő táblázatai alapján.

A háztartások osztály- és rétegtagozódás szerint

		A munkásosztályhoz tartozók						A szövet. parasztsághoz tart.	
		E b b ő l			E b b ő l			E b b ő l	
	össze- sen	mg. fi- zikai	mg. nem fizikai	közv. term. irányít- ók	össze- sen	mg. fiz. foglalkozásiak	mg. fiz. foglalkozásiak	mg. nem fizikai	közv. term. irányít- ók
		foglalkozásiak			foglalkozásiak			foglalkozásiak	
Hernád (járás)	30,7 60,2	0,2 2,2	29,4 56,5	1,1 1,5	55,7 26,0	8,7 7,8	45,0 17,6	2,0 0,6	
Nem fizikai, szellemi foglalkozásiak									
E b b ő l									
	össze- sen	műsza- szaki	igazga- tási, gazda- sági	egügyi, kultu- rális	szám- és ügy- viteli	össze- sen	mező- gazda- sági	mező- gazda- sági	nem mező- gazda- sági
		E b b ő l			E b b ő l			E b b ő l	
Hernád (járás)	11,3 10,6	4,7 3,4	2,8 3,0	1,8 2,3	2,0 1,9	2,3 3,2	0,3 0,9	2,0 2,3	

kisárutermelő, 0,2% ipari), ez pedig kisebb a járási átlagnál (10,9%). Hernádon a legnagyobb a közvetlen termelésirányítók (együtt 3,1%, járási szinten 2,1%) rétege, és a szellemi foglalkozásúaké (11,3%) is meghaladja a 15 község átlagát, mivel Hernád a sor végéről 1980-ra az 5. helyre került. Noha a statisztika szerint a munkásosztályhoz tartozók aránya (30,7%, járási szinten 60,2%) és ezen belül a nem mezőgazdasági fizikai dolgozóké Hernádon alacsonynak tűnik, a lényegét mégsem ez fejezi ki! Főként azért, mert a Budapestről Hernádra helyezett Lánogyár mintegy 30 férfi és 70 nő számára ad ugyan munkát (s ők, valamint a csökkenő számú eljáró ipari munkások tartoznak ide), de az itteni munkakörök kvalifikáltsága, presztízse, technológiai fegyelme stb. messze nem éri el azt a szintet, amit pl. a termelőszövetkezet húsfeldolgozó üzemeiben tapasztalhatunk.²⁰⁹ A mezőgazdaság radikális modernizálása Hernádon alapvetően átalakította a keresők szakmai összetételét is.

Összetétel (%)	Aktív kereső összes		Term. szöv. aktívak	
	Hernád	(járási)	Hernád	(járási)
Szak- és betanított munkás	57,4	63,6	56,2	67,7
Segédmunkás	13,9	16,1	14,3	16,8
Nem fizikai, szellemi dolgozó	17,3	16,0	16,0	10,9
Mg. szövetk. és s. cstagja.	8,8	1,3	13,5	4,6
Önálló és s.cstagja.	2,6	3,0	–	–

Különösen két csoport érdemel figyelmet. A segédmunkások rétege az összes aktív keresők és a termelőszövetkezetiek között egyaránt kisebb mint a járási átlag, a szellemi dolgozóké mindkét kategóriában Hernádon a legmagasabb!

Vizsgáljuk meg a lakosság iskolai végzettségének alakulását a felszabadulástól napjainkig eltelt időszakban (adatok a 6 év feletti lakosság %-ában)!²¹⁰

²⁰⁹ Táll (1987) 257.o.

²¹⁰ KSH (1949/2), (1960) és (1980) adatai alapján. (1949-ben elemi isk. 1–3, 4, 6. és 8. osztályos; valamint 4-nél kevesebb, 4 és 8 osztályos középiskola szerepel, amit a táblázatban a megfelelő helyen jelöltünk.)

	1949		1960		1980	
	Hernád	(járás)	Hernád	(járás)	Hernád	(járás)
Írástudatlan	9,4	8,0	4,3	4,6	2,0	1,8
Ált. iskolai						
1–5 osztályt végzett	54,4	41,7	47,4	36,6	27,0	21,8
6–7 osztályt végzett	32,4	40,9	35,0	41,1	22,1	25,3
8 osztályt végzett	1,2	2,3	11,8	13,8	26,7	29,0
Befejezetlen középisk.	1,9	5,5	0,6	1,5	2,2	3,0
Befejezett középisk.	0,7	1,6	0,7	1,7	6,7	7,1
Befejezett szakmunkásképző					10,7	10,0
Befejezetlen felsőfokú végzettségű					0,1	0,2
Befejezett felsőfokú végzettségű			0,2	0,7	2,5	1,8

1949-ben Hernád iskolázottsági szintje a községek rangsorának végén állt. Közel 10,0%-uk volt analfabéta, a lakosság további 55%-a az elemi iskola 6. osztályáig sem jutott el, nyolc osztályos vagy magasabb végzettséget csak a lakosság töredéke (néhány pedagógus és közalkalmazott) szerzett. Az általános iskolai oktatás megszervezése, a hatvanas években a szakrendszerű oktatás lehetőségeit biztosító új iskola megépítése, a két osztatlan tanulmányi iskola megszüntetése, később a Várady-telepi részben osztott iskola be-
körzetesítése lehetővé tette, hogy az analfabétizmus 1960-ig felére, 1980-ra pedig 2,0%-ra csökkent, s az ötnél kevesebb osztályos végzettségűeké is felére zsugorodott. 1,2%-ról 11,8%-ra, majd 26,7%-ra emelkedett a nyolc osztályos végzettségűeké, 0,7%-ról 6,7%-ra az érettségizetteké. A diplomások aránya 1960-ban még a járási átlag harmadát sem érte el, 1980-ban viszont már lényegesen megelőzte azt.

Még pontosabban fejezik ki a lakosság műveltségi rétegződésének alakulását a megfelelő korosztályokhoz viszonyított %-os mutatók.

Ezeket a mutatókat két fő tényező alakította ki. Az iskolázatlanok nagyfokú csökkenése, a nyolc osztályos végzettségűek jelentős mérvű emelkedése a helyi lakosság művelődésének szerves fejlődésével függ össze, de a járási átlagoktól való (igaz már csekély) elmaradás egyúttal a műveltségi hátrányokat hordozó régi – részben külterületen élő – réteg problémáira is felhívja a figyelmet. De nem nehéz belátni azt sem, hogy az elvégzett osztályok egyre magasabb átlagos száma (a 6,93 járási átlaggal szemben 7,02 osz-

	Az iskolá- zatla- nok a 10 év	A 8 osz- tályt vég- zetek a 15 év	Az érett- ségizet- tek a 18 év	Felső- fokú végzett- ségűek	Szaktun- kás bizo- nyítványt szerzők
	felettiék %-ában			a keresők %-ában	
1960: Hernád	3,7	15,7	1,2	0,4	
(járási)	3,7	20,2	3,1	1,3	
1980: Hernád	1,4	55,4	11,0	4,3	18,5
(járási)	1,3	58,1	11,1	3,2	17,6

tály), az érettségizettek radikális (1,2%-ról 11,0%-ra) bővülése, a diplomások (0,4%-ról 4,3%-ra) és a szakmunkások (18,5%) rétegének járási átlag fölé emelkedése a kvalifikált munkaerő – utóbbi évtizedekben lezajlott – beköltözésével és letelepedésével van kapcsolatban.

Ahhoz, hogy a magas technológiai szintre fejlesztett modern nagyüzem az irányításához szükséges szakmai gárdát biztosítani tudja, el kellett érni, hogy a szakemberek Hernádot ne csak munkahelynek, hanem lakóhelyüknek is tekintsék! Hogy ez valóban így legyen, biztosítani kellett a letelepedés kulturált feltételeit, amit a modern, több szintes, összkomfortos házakból álló szövetkezeti lakónegyedek kiépítésével értek el. De szükség volt arra is, hogy a községgé szerveződés kései megvalósulása miatt fejletlen infrastruktúra kiépítésében a szövetkezet saját funkcióit és profilját meghaladó mértékben vegyen részt, mivelhogy e községfejlesztési feladatok jelentős költségnyadának átvállalása – nota bene – egyúttal elemi szakmai érdekeit is szolgálta! A felszabadulás után kiépülő körzeti orvosi alapellátás így bővült fogorvosi rendelővel, így kapott támogatást az óvoda, majd a nyolcvanas évek elején az általános iskola bővítése, így vállalt kezdeményező szerepet a térsz. községi sportkombinát kialakításában, a községet átszövő úthálózat, a telefon- és a gázhálózat létrehozásában; a hústermékek árusítását végző üzletek megépítésével pedig az élelmiszer-ellátást szinte városi nívóra emelték.

Ezek a törekvések végül valóban lehetővé tették, hogy a térsz. munkát vállaló kvalifikált rétegek Hernádra telepedjenek. Igaz, mindig volt egy olyan részük, akik csak munkahelynek tekintették a falut, s egy átmeneti időszak után magasabb presztízsű helyekre költöztek, de folyamatosan nőtt a lakóhely gondjainak megoldásában részt venni akaró, helyben maradó értelmiségi csoport nagysága is. Amíg a gazdaság felső vezetése szükségszerűen főleg ebből a csoportból (a beköltözőkből) került ki, a közép-, sőt a fel-

ső fokú végzettséget igénylő munkakörökbe időről-időre egyre több tősgyökeres hernádi verekszi fel magát. A modernizációnak a falu hagyományos rendjét felborító különböző hatásai – melyek az anyagi körülmények ugrás-szerű emelkedését is lehetővé tették – rendkívül gyors alkalmazkodásra készítették a helybélieket is, akik kiváló adaptációs készségről tettek tanúbizonyságot.²¹¹

A folyamat végül a falu teljes rekonstrukcióját tette lehetővé. Negyed százada, a szövetkezet megalakulása idején Hernádot még csak az egyetlen utca mentén sorakozó szegényes vályogházak, s a nemrégiben felépült aprócska templom jelentették, amit „kátyus, gödrös utakon” elérhető, meszelt falú, szétszórt tanyák öveztek a „sekélyen szántott, sovány földek, mocsaras rétek, akác és nyárfaligetek” között. És aki végiggyalogolta az állomást és a falu központját összekötő, ugyancsak hosszúnak tűnő utat, megtapasztalhatta, hogy itt is csak a „kocsma, a vegyesbolt és egy hombárszerű épület, „a kultúrház” jelenti a tanyákhoz képest mégis magas „urbanizációs szintet”; meg az, hogy a petróleumlámpa helyett már villany világít.²¹² Az utóbbit (mármint a kultúra házáat) ugyan máig sem sikerült egy a falu stílusához illő modern művelődési központtal felcserélni, a település külső megjelenése már nem emlékeztet az előbbi képre.

Az 1980. évi népszámlálás idején a népsűrűség a belterületen elérte a 611,9 km²/főt, a külterületi lakosok aránya 27,6%-ra csökkent. A községben 780 lakóház állt, 97,3%-uk személyi tulajdonban volt. Az épületeknek mindössze 30,0%-a származik az 1945 előtti időkből, 40,8%-a 1945–1969 között, 29,2%-a az utóbbi tíz évben épült fel. A gázzal, villanyal (93,8%), vízvezetékekkel (65,1%) vagy vízöblítéses wc-vel ellátott (45,8%) lakások aránya többnyire kedvezőbb, mint a körzet más községeiben. Ugyancsak jobb helyzetben van Hernád a járási átlagnál a száz házra jutó lakások (104), lakók (313) és száz lakásra jutó lakók (311) számát tekintve is.²¹³

A falu arculatát a minden irányban kiépített portalanított utak, a szövetkezet és a község könnyűszerkezetes technológiával készült irodaházai, a téesz-lakótelepek modern sorházai, a kertes házak úgyszintén jómódra valló, változatos stílusú villái határozzák meg. A Hernád egész társadalmát megmozgató, a lakosság életszínvonalának hihetetlenül gyors emelkedését

²¹¹ Táll (1987) 262.o.

²¹² Keresztényi-Cserháti (1981) 35.o.

²¹³ KSH (1980) lakásadatok.

eredményező innovációsorozat olyan időpontban bontakozott ki, amikor Hernád ismét elvesztette közigazgatási önállóságát; 1970-ben tudniillik Hernádot, Pusztavacsot és Táborfalvát egyaránt Örkényhez csatolták. Az így kialakuló mintegy tizenkétezer lakosú közös tanácsú nagyközség – mint egymástól viszonylag nagy távolságra lévő, különböző társadalmi struktúrájú, eltérő történelmi múltra visszatekintő és más-más kontinuitású települések laza konglomerátuma – számos belső feszültséget rejtett magában, melyek a megfelelő pillanatban a felszínen is megjelentek. Az egyes községek infrastruktúráis gondjainak halmazát a nagyközség természetesen nem tudta egy ütemben, csak a feladatok rangsorolásával megoldani, ami gyakorta állította szembe a társközségeket egymással és a székhelyközséggel is. Kiváltképp kiéleződött a helyzet a hirtelen gyors ütemre váltó, s az infrastruktúra fejlesztésében egyre nagyobb szerepet vállaló – egyúttal a környező falvak munkahelyi központjává fejlődő – Március 15. MGTSZ és ezzel együtt telephelye, Hernád és a közigazgatási központként felette álló Örkény között. A különböző tényezők együttes törekvéseinek eredményeként végül a hernádi érdekek kaptak prioritást, és 1984-re Hernád ismét önálló községgé alakult, s ennek során a régente Örkényhez tartozó – de Hernáddal összeépült – Várady-telepet is hozzájuk csatolták.

Mialatt az évtized elején bekövetkezett baromfiértékesítési válsággal kialakult problémák megoldása a termelőszövetkezet vezetőségét mindinkább lekötötte; az önállósult és egyre szélesebb jogkörökkel felruházott tanács, illetve a lakosság érdekképviseleti szervei a községfejlesztési perspektívák és stratégiák kidolgozásához láttak hozzá. A feladat rendkívül sokrétű! Egyszerre követeli meg azt,

- hogy a modernizált nagyüzem (melynek Hernád végül is gyors felemelkedését köszönheti) megfelelő választ találjon a megváltozott piaci, gazdasági környezet – létérdekeit érintő – kihívásaira;
- hogy a hernádi lakosság (mely a szövetkezet segítségével kiépített korszerű háztáji gazdaságra alapozva – sokszor minden más igényt mellőzve – ezidáig összes energiáit a gyors anyagi felemelkedésre koncentrált) a nem kis áldozat árán megteremtett anyagi-civilizatorikus bázist rugalmas alkalmazkodással megőrizze, és (a következő generáció szellemi és közösségi igényeit egyaránt szolgálva) racionálisan használja fel;
- hogy az önállóságát ismét kivívó község (melynek egyként sajátja a jövőt jelképező számítógép-vezérlésű nagyüzem és a falu múltját idéző közművelődési intézmények komfort nélkülsége) a lakosság

aktív szerepvállalására és együttműködésére alapozva „kitermelje” magából azt a lakópolgári öntudattal jellemezhető, az egész lakosság érdekeinek képviselőjére alkalmas gárdát, mely a potenciálisan ma is meglévő energiák felszínre hozásával elérheti a település fejlődésének felgyorsítását.

A községfejlesztés terén az önállósulás óta tapasztalt jelenségek és egy nemrégiben lezajlott szociológiai vizsgálat eredményei egyaránt azt mutatják, hogy az együttműködésnek reális esélyei vannak, a régi és új hernádiakból összevegyült lakosság kötődése folyamatosan nő a lakóhely iránt. A lakóhely szeretetének, a hozzá való kötődésnek különféle motivációi tárultak fel. A megkérdezettek 59%-át kitevő régi hernádiak közel kétharmada az itt felépített lakóházat, több mint fele a rokoni kötelékeket és közel fele a jó emberi kapcsolatokat és a megszokás jelentőségét emelte ki. A beköltözők főleg a kedvező ingatlanszerzési (lakásépítés, lakáshoz jutás) lehetőségeket, a családi okokat (házasságkötés), illetve azt emelték ki, hogy itt szakképzett-ségüknek megfelelő munkakörben helyezkedhettek el, mely egyúttal kedvező megélhetőségi lehetőség is ígért.²¹⁴

A helyi társadalom eredményes működése természetesen feltételezi és igényli a lakóhely jelenének, társadalmi-gazdasági helyzetének és perspektíváinak ismeretét. Ezek a tényezők egytől-egyig történelmileg meghatározottak! A helyi társadalom eredményes működése, a falu közéletében való aktív részvétel, a különböző rétegek érdekeinek nyílt fórumokon való ütközése – ütköztetése, és ezek tárgyilagos megítélése tehát szükségszerűen megkívánja a jelenhez vezető út, vagyis a nagy történelmi erővonalak által determinált helytörténeti folyamatok ismeretét.

Ha ezzel a tanulmánnyal – bármilyen csekély mértékben is – hozzájárulhatunk ehhez a megismerési folyamathoz, munkánk talán nem volt hiábavaló!

²¹⁴ Táll (1987), 264. és 261.o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acta (1978): Acta Musei de János Arany Nominati I.k. (Nagykőrös, 1978.),
Acta ... V.k. (Nagykőrös, 1987.)
- AÉ (1901.): Archeológiai Értesítő (1901. évfolyam)
- Bakács: Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez 1002–1437 (Buda-
pest, 1982.)
- Balassa (1980): Balassa Iván szerk.: Alsónémedi története és néprajza (Alsó-
némedi, 1980.)
- Balla: Balla Antal 1793. évben készített térképe (l.:PMM, 1965.)
- Bartal (1983): A. Bartal: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hun-
gariae (Bp. 1983. é. reprint kiadás)
- Bártfai: Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei
1002–1599. (Bp., 1938.)
- Bóna (1975): Bóna István: Az Ürbőpusztai avar temető (AÉ, 1975, 155–
174. o.)
- Borosy: Borosy András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei-
nek regesztái I.k. (Bp., 1983.), II.k. (1984.), III. k. (1985.), IV.k.
(1986.).
- Borovszky (1910): Borovszky Samu szerk.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye.
Magyarország vármegyéi és városai sorozat I–II. k. (Bp., 1910.)
- Chobot (1915): Chobot Ferenc: A váci egyházmegye történeti névtára I. k.
(Vác, 1915.)
- Czagányi (1986): Czagányi László: A helyi társadalom Dabas és környezete tele-
pülésein történészociológia vetületben (MSZMP KB Társadalomtudo-
mányi Intézet, kézirat, 1986.)
- Csallány (1956): Csallány Dezső: Archeologische Denkmäler der Awarenzeit
in Mitteleuropa (Bp., 1956.)

- Cserhádi (1980): Cserhádi Pál: Termelési kultúra, alkotó közösség (Valóság, 1980/2. sz. 42–51. o.)
- Danyi-Dávid (1960): Danyi Dezső – Dávid Zoltán: Az első Magyarországi népszámlálás 1784–1787 (KSH, BP., 1960.)
- Csánki: Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában (Bp., 1897, I–V. k. – 1985.é. reprint kiadás)
- Csizmadia (1975): Csizmadia András – Kovács Kálmán – Antalos László: Magyar állam és jogtörténet (Bp., 1975.)
- Dabas (1975): Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből (Dabas, 1975.)
- Dercsényi (1958): Dercsényi Dezső szerk.: Pest megye műemlékei (Bp., 1958.) I–II. k.
- DÉK (1973): Dabas évkönyve, 1973 (Dabas, 1975.)
- Dokumentumok (1984): Dokumentumok Pest megye munkásmozgalmának történetéből 1890–1945 – szerk.: Farkas Rozália (Szentendre, 1984.)
- DVT (1974): A dabasi járás mezőgazdasági vízhasznosítási tanulmányterve. Készítette az AGROBER – MŰFTERV, DVT; 13502.sz. térképekkel (1974. é. sokszorosított kézirat)
- Éber (1901): dr. Éber László: Sírleletek a régibb középkorból Abonyban és Hernádpusztán (AÉ, XXI.k., 1901.) 189–300, 314–318.o.
- Erdei (1937): Erdi Ferenc: Futóhomok, II. kiadás (Bp., 1977.)
- Erős (1985): Erős Zoltán: Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig (Bp., 1985.)
- Fábián (1975): Fábián Miklós: Az új élet hajnalán. A dabasi járás története 1944–45. (sokszorosított kézirat, é.n.)
- Fábián (1973): Fábián Miklós: Dabas történelmi kronológiája 1264–1971. (L.: DÉK, 1973. c. k. 65–124.o.)
- Fényes (1851.R.): Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára (Pest, 1851.) – 1984.é. reprint kiadás I–II. kötet.
- F. Szabó (1930): F. Szabó Géza: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és címtára (Bp., 1930.)
- Galgóczy (1877): Galgóczy Károly: Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült megye Monographiája I–III.k. (Bp., 1876.)
- Gödöllő (1975): Dékán Antal szerk.: Gödöllő (Gödöllő, 1975.)
- Györffy (1977): Györffy György: István király és műve (Bp., 1977.)
- HŰT (1969): Hernád genetikus üzemi talajtérképe magyarázó szövege és la-

boratóriumi vizsgálatai – Készült az OMMI Bp-i Talajtani Osztályán az 1968–1969. évben (kézirat).

HÜT (1979): Hernád üzemi talajtérkép magyarázója és laboratóriumi vizsgálatának eredményei. Készítette a Pest megyei Növényvédelmi és Agrokémiai Állomás Agrokémiai és Talajtani Csoportja 1979-ben (kézirat)

Hóvári (1985): Hóvári János: A hütlen Dobó (Bp., 1987.)

Iratok (1969): Iratok Pest megye történetéhez (PmLt, Bp., 1969.)

Juhász (1983): Juhász Árpád: Évmilliók emlékei. Magyarország földtörténete és ásványkincsei (Bp., 1983.)

Káldy-Nagy (1971): Káldy-Nagy Gyula: Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri 1546–1562 (Ankara, 1971.)

Káldy-Nagy (1977): Káldy-Nagy Gyula: A budai szendzsák 1559. évi összeírása (Bp., 1977.)

Káldy-Nagy (1985): Káldy-Nagy Gyula: A budai szendzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok (Bp., 1985.)

Kálmán (1969): Kálmán Béla: A nevek világa (Bp., 1969.)

Keresztényi-Cserháti (1981): Keresztényi Nándor – Cserháti Pál: Hernádi hétköznapiok (Bp., 1981.)

Kiss (1978): Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára (Bp., 1978.)

Kosáry (1965): Kosáry Domokos: Pest megye a kuruc korban (L.: PMM, 1965.c. k. I. fejezete)

Kosáry (1980): Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (Bp., 1980.)

Kovács (1985): Kovács László: Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón) Paphegyen. Régészeti tanulmányok Pest megyéből. Studia Comitatus 17. sz. (Szentendre, 1985.) 369–386. o.

Kökényesi (1980): Kökényesi Imre: Újhartyán (Újhartyán, 1980.)

KSH (1895): A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I.k. 1895. évi adatok (Bp., 1897.)

KSH (1897): A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája Gazdacímár 11. (Bp., 1897.)

KSH (1920): Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 69.k. (Bp., 1923.)

- KSH (1930): Az 1930. évi népszámlálás II. Foglalkozási adatok (uo. 88. k. (1934, Bp.)
- KSH (1935): Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben (uo. 105. k., Bp., 1938.)
- KSH (1949): Az 1949. évi népszámlálás. Demográfiai adatok (Bp., 1950.)
- KSH (1949/2): Az 1949. évi népszámlálás – A foglalkozás statisztika részletes eredményei, 8.k. (Bp., 1950.)
- KSH (1960): Az 1960. évi népszámlálás, 3.c. Pest megye személyi és családi adatai (KSH, Bp., 1961.)
- KSH (1970): Az 1970. évi népszámlálás. Pest megye adatai (BP., 1971.)
- KSH (1980): Az 1980. é. népszámlálás, 13.k. Pest megye adatai (Bp., 1081.)
- KSH (1929–1900): A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900., V. k. (Bp., é.n.)
- KSH (1870–1970): Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület, III.k. (Bp., 1978.), Állattenyésztés, III. k. (Bp., 1970.), Növénytermesztés (1976. Bp.)
- László Gy. (1978): László Gyula: A „kettős honfoglalás” (Bp., 1978.)
- László Gy. (1986): László Gyula: Számadás népünkről (Bp., 1986.)
- Lippai (1975): Lippai Lajos: Az Alsódabasi Járás a Tanácsköztársaság idején (L.: DÉK, 1973. c. kötet 175–190. o.)
- Magyar (1975): dr. Magyar Eszter: Dabas és környéke a középkorban (L.: Dabas, 1975. c. k. II. fejezete)
- Makkai (1958): Makkai László: Pest megye története (L.: Dercsényi, 1958., I.k. 59–169.o.)
- Mészáros (1982): Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1977. (Bp., 1981.)
- Mitták (1975): Mitták Ferenc: Adalékok Dabas vidékének őstörténetéhez (L.: DÉK, 1973. c. k. 51–64. o.)
- MT–X: Magyarország története – tíz kötetben –, Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk. Bartha Antal, I./1.k. (Bp. 1984.)
- Nagy I (R): Nagy Iván: Magyarország családjai (Pest, 1857), 1987. é. reprint sorozat köteteiben

- Novák (1978): Novák László: Nagykőrös mezőváros fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században (L.: Acta, 1978; 9–168. p.)
- Patay (1958): Patay Pál: Pest megye régészeti emlékei II. (L.: Dercsényi 1958.c. mű I.k.)
- Patay (1975): Patay Pál: Dabas és környéke régészeti emlékei (Dabas, 1975. c. k.I. fejezete)
- Pauler (1889): Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, I–II.k. (1889.), 1984. é. reprint kiadás
- Párdányi (1975): dr. Párdányi Miklós: A török hódoltság korától az 1848. évi forradalomig (L: Dabas, 1975. c.k. III. fejezete)
- Pesty (1986.R): Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések (Szentendre, 1984.)
- Petróci (1965): Petróci Sándor: Pest megye újjátelepülése 1711–1760 (L: PMM, 1965. c. k. 95–154.p.)
- PMM (1965): Pest megye múltjából, Tanulmányok (PmLt., Bp., 1965.)
- Rogosz (1975): Rogosz János: Örkény község fejlődése 1945–1975 között (1975; kézirat)
- Rogosz (1979): Rogosz János: Örkény közös tanácsú nagyközség az első világháború és a Tanácsköztársaság idején (1979, kézirat) – sic!
- Simon (1983): Simon László: Nagykőrös és környéke avar kori topográfiája. A nagykőrösi fejedelmi kard. AJM. kismonográfiái 4. kötete (Nagykőrös, 1983.)
- Simon (1987): Simon László: Régészeti gyűjtemény. Műkincsek az Arany János Múzeumban. Acta..., V.k. (Nagykőrös, 1987.) 73–100.p.
- Soproni (1958): Soproni Sándor: Pest megye régészeti emlékei III. rész (L.: Dercsényi, 1958.c. munka I. kötete)
- Spira (1958): Spira György: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez (Századok, 1958.é. 5–6. sz.)
- Spira (1965): Spira György: Parasztsors Pest megyében a jobbágyszabadító forradalom küszöbén (PMM, 1965. c.k. 203–242. p.)
- Szabó (1969): Szabó István: A középkori magyar falu (Bp., 1969.)
- Szabó (1978): Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század. II.kiadás (Bp., 1978.)

- Szokody (1975): dr. Szokody Gyula: Dabas nagyközség műemléki jellegzetességei (Dabas, 1975. c.k. 346–362.p.)
- Táll (1987): Táll Éva: Gazdasági modernizáció és helyi társadalom – egy község példáján (Társ. tudományi Közlemények, 1987/2., 255–265. o.)
- Vay (1986): Vay Sarolta: Régi magyar társasélet (Bp., 1986.)
- Vecsés (1986): Vecsés története, szerk: Lakatos Ernő (Vecsés, 1986.)
- Wellmann (1933): Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása (Bp., 1933.)
- Vigh (1979): Vigh Károly: Vörös Pest megye (Bp., 1979.)
- ZSO: Zsigmond kori oklevéltár. Szerk.: Mályusz Elemér I–II. k. (Bp., 1951. és 1958.)

MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. sz. (10. oldal): Hernád község vázlatos földtani térképe.
2. sz. (23. oldal): A hernádi avar temető mellékletei.
3. sz. (24. oldal): A hernádi avar temető mellékletei.
4. sz. (25. oldal): A hernádi avar temető mellékletei (a 2–4. sz. melléklet az MNM 96/1900. lelt. számú anyaga alapján készült összeállítás fényképe).
5. sz. (38. oldal): Hernád első írásos említése az 1388. aug. 7-i oklevélben.
6. sz. (41. oldal): A hernádi határ leírása az 1409. jan. 22-i oklevélben (DL 42972. sz.). Az 5–6. sz. melléklet az Országos Levéltárban őrzött eredeti oklevelek fotómásolata.
7. sz. (42. oldal): A hernádi kisenemesség genealógiai vázlata a XIV. században.
8. sz. (50. oldal): Hernád 1559. évi török adóösszeírása.
9. sz. (51. oldal): Hernád 1562. évi török adóösszeírása (8–9. sz.: a Káldy-Nagy Gyula professzor úr által rendelkezésre bocsájtott kópia másolata).
10. sz. (52. oldal): Hernád lakói 1546–1562 között a török defterek alapján.
11. sz. (76. oldal): A falukutatók 1939. VI. 1-i emléksorai (fénymásolat).

Minden ajkon

(Hernád 600 éves évfordulójára)

Minden ajkon dal fakadjon, dalra, dalra fel!

Szél röptse szét a hírt; Hernád népe ünnepel.

Lombos erdő, szőke búza, aranyló határ,

jó elődök álma it hatszáz éve őrzi már

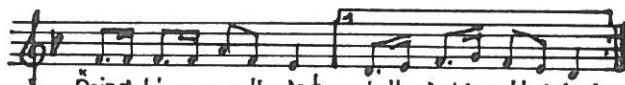
Őri puszták szélsodorta halmain meqállva,

dolgos őrünk így teremtet új hazát e tájra.

Szorgos élet szép parancsa kihívást jelent:

Őriza hiven multadat építs boldogabb jelent

építs boldogabb jelent.

Zene: Sági Péter
Szöveg: Karai László

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
Bevezetés	5
A TERMÉSZETFÖLDRAJZI HÁTTÉR	7
Földtörténeti, geológiai jellemzők	7
Domborzata, vízrajza, talajviszonyai	9
A természetföldrajzi viszonyok a középkori oklevelek tükrében	13
HERNÁD ÉS KÖRNYÉKE RÉGÉSZETI EMLÉKEI	15
Régészeti kultúrák Hernád környékén	15
A hernádi avar temető	18
HERNÁD ÉS KÖRNYÉKE A KÖZÉPKORBAN	27
A Hernád környéki felurendszer kialakulása	27
A település- és a birtokszerkezet fejlődése	29
A XIV. századi Hernád fejlődésének jellegzetességei	36
Az életkörülmények alakulása a XV–XVI. században	44
HERNÁD ÉLETE ÉS PUSZTULÁSA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN	48
Hernád demográfiai viszonyai a török uralom első felében	48
A lakosság török adóterhei	55
A pusztabérletek kora	60
Két korszak határán	64
KITEKINTÉS	71
A XIX. század demográfiai változásai	72
Hernád benépesülése a XX. század első felében	80
Az önálló községgé szervezett Hernád első évtizedei	88
A gazdaság modernizációja és hatása Hernád társadalmi fejlődésére	97
Felhasznált irodalom	109
Mellékletek jegyzéke	115

